

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QABİL İSMAYIL oğlu ƏHMƏDOV

ARTUR KONAN DOYLUN DETEKTİV YARADICILIĞININ
KOMPLEKS TƏDQIQI

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Gülər Həsən qızı Abdullabəyova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə _____ 2018-ci il saat ____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünyanın bütün ölkələrində hüquq-mühafizə orqanları cinayətkarlıqla mübarizədə müasir texniki vasitələr tətbiq etməklə qatil və caniləri tapıb məsuliyyətə cəlb edir və islah müəssisələrinə salırlar. Lakin 19-cu əsrin sonunda və keçən iyirminci yüzilliyin əvvəllərində bu kamil sistemlərin olmadığı dövrdə ən qapalı və tapmacalı müəmmaları öz parlaq zəkası ilə açan bədii obraz Şerlok Holms o dövrün ən qabaqcıl ölkələrindən biri olan Britaniyada polisə aciz qaldığı ən qəliz işlərin öhtəsindən uğurla gələ bilmişdir. Təqdim olunan dissertasiyada bu parlaq obrazı yaradan Artur Konan Doylun həyat və yaradıcılığına ümumi şəkildə nəzər salınmış, sonrakı fəsillərdə onun altmış detektiv əsərinin hər birinin şərhə verilmişdir. 1887-ci ildən Konan Doylun ömrünün axırına kimi - qırx ilə qədərlik bir dövr ərzində yaratdığı bu hekayə və povestlər təkəcə ədibin vətəni İngiltərədə deyil, ingilis dilli bütün ölkələrdə, o cümlədən Amerikada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Hindistanda, Cənubi Afrikada, Kanadada və bir çox digər ölkələrdə böyük şöhrət qazanmışdır. Tezliklə bu bədii qəhrəmanın iştirakı ilə yaradılmış həmin əsərlərin dünyanın digər dillərinə tərcümə olunub böyük tirajlarla çap edilməsi həm də ona görə əlamətdardır ki, adamların əmlaklarına və ya həyatlarına qarşı edilən qəsdlərin bağlı qalmaması üçün Şerlok Holmsın tətbiq etdiyi deduksiya metodu vasitəsilə bütün hallarda cinayətlər açılıb üzə çıxarılır. Hələ on doqquzuncu əsrin sonlarına kimi yarım əsrdən yuxarı bir dövr ərzində Böyük Britaniyanı idarə etmiş kraliça Viktoriya (1837-1901) həmin əsərlərlə tanışlığı hər bir aparıcı polis işçisinə tövsiyə etmişdi. Tarixi əsərlər yaradıcısı Valter Skotdan (1771-1822) sonra “ser” şərəfli adı onun familiyası qarşısında işlədilmiş, onu həkim kimi yetişdirən Edinburq universiteti isə Konan Doyla “Hüquq elmləri doktoru” elmi adı vermişdir.¹

Holms obrazının əlçatmazlığı yalnız onun iti zəkası, dərin müşahidə və ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə bağlı deyildir. Bu xəfiyyəçi Avropada 19-cu əsrin əvvəllərindən sonuna kimi törədilmiş bütün cinayətlərin xronikasına aid qəzet yazılarını kəsib albomlarda saxlamaqla bu zirvəyə çatmışdır. Məsələn, “Mühəndisin üzülmüş barmağı” əsərində ölümdən güclə qurtulub Holmsın yanına özünü yetirən ağır preslər üzrə mühəndis Hazerliyə xəfiyyəçi vaxtilə başqa bir pres maşınları mühəndisinin yoxa

¹ Car John Dickson. Life of Arthur Conan Doyle. London: John Murray, 1949, 240 p.

çıxması barədə köhnə qəzet elanını çıxarıb ona göstərir.

Holmsin əlbəyaxa döyüşün mahir ustası olduğuna və onun fiziki cəhətdən özündən qat-qat güclü canilərlə fiziki mübarizəyə girişməkdən qorxmadığını oxucu onun “Holmsin son işi” və “Boş evin sərgüzəşti”, “Reyget mülkədarları” kimi hekayələrində görür. “Üç sütunlu malikanə” əsərindəki boks çempionu olan zənci Stiv Diksi, “Alabəzək lent”dəki pəhlivan cüssəli doktor Roylot və digər qorxulu canilərlə üz-üzə gələndə bu xəfiyyəçi hədələrdən əsla qorxmur və təmkinini hifz edir. Axı boksla müntəzəm məşğul olan ədibin özü gəncliyində çap etdirdiyi “Rodney Stoun” əsərini də elə bu idman növünə həsr etmişdir.

Holms öz qiyafəsi ilə birgə yerişini, danışıq tərzini asanlıqla dəyişə bilirdi. Bu bacarıq müəllifin yaratdığı “Bohemiya qalmaqal” kimi hekayələrində bədii əksini tapmışdır. Orada Holms qoca keşiş cildindədir. Yeri gələndə Holms adı cani kimi ev yara, kilid açma bilir. Məsələn, çoxlu xidmətçiləri olan amansız canilərdən birinin mülkünü “Milvertunun məhvi” əsərində o öz dostu Uotsonla birgə asanlıqla sirayət edir və ağılasığmaz bir nailiyyət əldə edir.

Bu bədii qəhrəmanın qatil və canilərə qarşı tətbiq etdiyi iş metodu bu altmış şerlokiana nümunəsində, demək olar ki, eynidir. Onun dostu doktor Uotson ancaq təhlükəli şəxslər ələ keçəndən sonra təhqiqatın gedişinin təfərrüatları barədə sonda xəfiyyəçinin izahatları vasitəsilə xəbər tutur, bəzən elə ondan kömək istəmiş rəsmi Skotland-Yard polisinin zabitləri də Holmsin tətbiq etdiyi üsulun asanlıqına sonradan heyran edirlər.

Holms öz qohum-əqrəbası ilə heç bir əlaqə saxlamır, çünki onun düşmənləri bu şəxslərə xətər törətməklə ondan intiqam ala bilərlər. Evlənmədən asketik həyat tərzini keçirməsinin də səbəbi elə budur. Onun özündən bir neçə yaş böyük qardaşı və ölkənin Baş nazirinin köməkçisi Maykroft isə yalnız iki dəfə – “Tərcüməçinin sərgüzəşti” və “Brüs Paddinqtonun çertyojları” əsərlərində gözə çarpar. Holms öz valideynləri barədə bu dissertasiyada şərh verilməyən və F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərinə aid xəfiyyəçinin öz dostu ilə apardığı araşdırmalardan bəhs edən başqa bir bədii yazısında yüngül bir ekskursu yer verir; Holmsin atasının ziyalı bir adam olması və həmin rus ədibini şəxsən tanıması onun öz dilindən qeyd olunur.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə ədibin yaratdığı 60 detektiv əsərdir ki, onların çoxu digər bədii qəhrəman doktor Uotsonun adından, az bir qismi isə xəfiyyəçinin özü tərəfindən nəql edilir. Mövzunun öyrənilməsinin mərkəzində Artur Konan Doylu əhatə edən ədəbi mühit, onun öz məxsusi detektiv janrını uzun ədəbi axtarışlardan sonra tapması,

onun şerlokiana üzrə yaradıcılığı barədə öz vətəni Böyük Britaniyada aparılmış tədqiqatlara salınan müxtəlif nəzərlərdir. Tədqiqatın predmetinə onun bütün digər çoxsaylı əsərləri də aiddir. Bununla yanaşı, ədibin müxtəlif illərdə rusca çıxmış detektiv əsərləri toplularına əlavə edilən ön və son söz şəklində olan şərhlər də bu tədqiqat üçün mühüm sayılan mənbələrdir. Rusiyada bu günə kimi Artur Konan Doylun yaradıcılığına həsr olunmuş xülasə xarakterli yazılar sırasında B.Livanovun son sözü,¹ İ.V.Şablovskayanın verdiyi giriş,² P.Beysovanın əlavə etdiyi giriş,³ K.Qromova və B.Kastelyantsın məqaləsi,⁴ K.İ.Çukovskinin ön sözü,⁵ D.Urnovun şərh,⁶ E.Qvozdyeva və A.Sitkonun son sözü,⁷ A.Rojdestvenskinin son sözü,⁸ K.Andreyevin son sözü,⁹ N.Tuquşevanın son sözü,¹⁰ N.Kozlovun müqəddiməsi,¹¹ D.Urnovun son sözü¹²və daha bir əsərə olan son sözü¹³xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya tarixi-ədəbi metoda əsaslanır. Onun yazılmasında Azərbaycan, rus və ingilis dilli

¹ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Послесловие В.Ливанова. М.: Правда, 1989, 429 с.

² Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Вступительное слово И.В.Шабловской. Минск: 1984, 192 с.

³ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Вступительное слово П.Бейсова. Ульяновск: Ульяновская правда, 1957, 603 с.

⁴ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Статья: К.Громова, Б.Костелянца. Фрунзе: Киргучпедгиз, 1957, 503 с.

⁵ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Вступительная статья К.И.Чуковского. М.: Правда, 1983, 176 с.

⁶ Дойл Артур Конан. Затерянный мир. Послесловие М.Урнова. М.: Правда, 1990, 510 с.

⁷ Дойл Артур Конан. Затерянный мир. Послесловие Е.Гвоздева, Ситько. Алматы: Мектеп, 1987, 510 с.

⁸ Дойл Артур Конан. Затерянный мир. Послесловие А.Рождественского. М.: Географиздат, 1957, 344 с.

⁹ Дойл Артур Конан. Избранные фантастические произведения. Предисловие К.Андреева. М.: Молодая гвардия, 1957, 450 с.

¹⁰ Дойл Артур Конан. Красным по белому. Послесловие М.Тугушевой. М.: Издательство детской литературы, 1968, 462 с.

¹¹ Дойл Артур Конан. Маракотово бездно. Вступительное слово Н.Козлова. Симферополь: Таврия, 1989, 191 с.

¹² Дойл Артур Конан. Подвиги бригадира Жерара. Послесловие М.Урнова. М.: Правда, 1987, 446 с.

¹³ Дойл А. К. Родни Стоун. Послесловие М.Урнова. М.: Правда, 1990, 431 с.

materiallardan geniş istifadə olunduğundan bu üç dil üzrə tədqiqatçıdan səlis biliklər tələb olunmuşdur. Onun 1992-ci ildə müdafiə etdiyi öz namizədlik işində də ingilis ədəbiyyatına müraciət olunmuş, Con Boynton Pristlinin (1894-1984) yaradıcılığı araşdırılmışdır.¹ Lakin Pristlinin heç bir bədii əsəri Azərbaycan dilində dərc olunmadığı halda, Artur Konan Doylun dilimizdə çıxan ilk kitab şəkilli toplusu oxuculara o vaxtkı “Uşaqgəncnəşr” çap müəssisəsində hələ 1958-ci ildə Beydulla Musayevin rus dilindən tərcüməsində bizim oxuculara çatdırılmışdır.²

Ölkəmizdə ingilis ədəbiyyatına olan yüksək elmi maraq öz əksini İsmixan Rəhimovun (“Bayron yaradıcılığında şərq motivləri”), Həsənağa Quliyevin (“Cesmond Styuartın bədii irsi”), Sima Zeynalovanın (“Con Veynin yaradıcılığı”) və digər alimlərimizin araşdırmalarında tapmışdır. Bugün müstəqil ölkəmizdə fərdi və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı aparılan mübarizədə dahi ingilis yazıçısı Artur Konan Doylun ərsəyə gətirdiyi xəfiyyəçi Holms obrazının təcrübəsindən bəhrələnmək şübhəsiz ki, olduqca faydalı olardı. Xəlvət şəraitdə işlənən hər bir cinayətin mütləq üzə çıxarılacağını bilən hiyləgər qanun pozucuları bacarıqlı tədqiqat üsullarının tətbiq ediləcəyini dərk edəndə öz mənfur əməllərindən ehtimal ki, əl saxlaya bilərlər.

Rusiya və ruslar haqqında birmənalı olaraq mənfə fikirdə olan Konan Doylun öz detektiv əsərlərində yaratdığı milliyyətə rus olan bədii obrazlardan biri “Qızıl pensne” hekayəsindəki professor Koram və onun Anna adlı qatil arvadıdır. Bu tədqiqatda araşdırılan qeyri-şerlokiana əsəri olan və acgöz kapitalistlərin sadə camaatı istismarını sərt şəkildə qamçılayan “Gerdstonların ticarət evi”³ romanında fon Baumser adlı obrazın tapıb gətirdiyi rusiyalı cinayətkar da bu baxımdan səciyyəvidir.

Elə ədəbin özü də özünə həbsxanadan müraciət etmiş Oskar Sleyter⁴ və Corc İdalcinin⁵ təqsirsizliyini üzə çıxarıb, onları ağır cəzadan xilas edir və məsul polis zabitlərindən bəzilərinin qəsbkar adamlar olduqlarını

¹ Ахмедов Габиль. Русская критика о ранних романах Дж. Б.Пристли (Монография). Изд-во Бакинского Государственного Университета, 2004, 241 с.

² Artur Konan Doyl. Baskervillerin iti. Rus dilindən tərcümə edən Beydulla Musayev Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, 285 s.

³ Дойл Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 2. Харьков: Интербук, 1991, 352 с.

⁴ Park William. The Truth About Slater. London: The Psychic Press, 1927, 232 p.

⁵ Roughead William. Trial of Slater. Edinburgh: William Hodge, 1929, 196 p.

⁶ Whittington-Egan Richard, and Molly Whittington-Egan. The Story of Mr.George Edalji. London: Crey House Books, 1985, 213 p.

asanlıqla sübuta yetirir¹. Holmsın özü kimi ağıllı araşdırmalar apardıqca Konan Doyl aparıcı qəzetlərin səhifələrində serial ardıcılıqlı məqalələr buraxmaqla² mövcud ingilis qanunçuluğundakı bəd əməlləri ifşa edir.³ Artıq dünya şöhrəti qazanmış ədib hətta Britaniyanın ədliyyə nazirliyi qarşısında qanunlara müəyyən dəyişikliklər edilməsinin zəruriliyi barədə məsələ qaldırır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Respublikada bu ədibin yaradıcılığı barədə olan elmi-tənqidi materiallar 2004-cü ildən bəri müxtəlif ali məktəblərin Elmi Xəbərlərində yalnız bu dissertasiya müəllifi tərəfindən müntəzəm surətdə dərc olunan məqalələrdir. Bu sahədə başqa tədqiqatlar isə ölkəmizdə yox dərəcəsinədir. Hətta 1958-ci ildə Bakıda Konan Doylun rus dilindən çevrilmiş “Baskervillərin iti” adlı kitab şəkilli toplusunun sonunda belə rus nəşrinə əlavə olunmuş Korney Çukovskinin qələminə məxsus son sözün tərcüməsi verilmiş, müstəqil fikir isə işlədilməmişdir. 1980-ci ildə Konan Doylun daha bir hekayəsi aylıq ictimai-bədii jurnal olan “Ulduz”da Kamilə Neymət tərəfindən çap edilmişdir.⁴ Daha dörd şerlokiana nümunəsi orijinalın dilində olan mətnlə yan-yanə Azərbaycan dilində respublika Yazıçılar Birliyi və Azərbaycan Slavyan Universitetinin birgə təsis etdikləri “Mütərcim” jurnalında tərəfimizdən çap olunmuşdur.

Bunlar “Kürənlər ittifaqı”,⁵ “Masqreyvlərin ailə ritualı”,⁶ “Ledi Frensis Karfaksın yoxa çıxması”,⁷ və “Qara Piter”dir. Həmin dörd bədii

¹ Дойл Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 2. Харьков: Интербук, 1991, 345 с.

² Where Sherlock Holmes Feared to Tread. “Independent”, 02.03.1996

³ Watson Colin. Snobbery with Violence - Crime Stories and Their Audience. Eyre & Spottiswoode. London, 1971, 260 p.

⁴ Artur Konan Doyl. Boskomb dərəsinin sirri (Tərcümə edən: Kamilə Neymət). // “Ulduz” jurnalı, 1980, № 1.

⁵ Artur Konan Doyl. Kürənlər ittifaqı (İngilis mətni ilə yanaşı Azərbaycan dilinə tərcüməsi Qabil Əhmədova məxsusdur). Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Bakı Slavyan Universiteti və Mütərcim Tərcümə Mərkəzinin təsis etdiyi “Mütərcim” ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı. № 1/2, 2003, s. 3-22

⁶ Artur Konan Doyl. Masqreyvlərin ailə ritualı (İngilis mətni ilə yanaşı Azərbaycan dilinə tərcüməsi Qabil Əhmədova məxsusdur). Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Bakı Slavyan Universiteti və Mütərcim Tərcümə Mərkəzinin təsis etdiyi “Mütərcim” ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı. N 3/4, 2003, s. 15-33

⁷ Artur Konan Doyl. Ledi Frensis Karfaksın yoxa çıxması (İngilis mətni ilə yanaşı Azərbaycan dilinə tərcüməsi Qabil Əhmədova məxsusdur). Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Bakı Slavyan Universiteti və Mütərcim Tərcümə Mərkəzinin təsis etdiyi “Mütərcim” ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı. N 2/3, 2005, s. 45-61

yazının tərcüməsi bu sətirlərin müəllifinə məxsusdur. Bu yazıçının detektiv yaradıcılığından daha bir tərcümə isə “Dünya almanaxı”nda Zeydulla Ağayevin səyləri ilə dərc olunmuş “Torn körpüsünün müəmması” adlı hekayəsidir.¹ Həmin əsəri ilk dəfə bu mütərcim hələ 1980-ci ildə bizim oxuculara çatdırmışdı.² Daha bir belə cəhd Cahidə Cəmşidiyə məxsusdur.³ İsmayıl Şükürovun da bu dahi müəllifin detektiv irsinə nəzər salması təqdirə layiq haldır.⁴ Təqdim olunan tədqiqatda isə bu ədibin detektiv mövzuda yaratdığı altmış əsərin hamısı ayrı-ayrılıqda araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsədlər bunlardır:

–Azərbaycan xalqını bu dahi yazıçının həyat və yaradıcılığı ilə tanış etmək;

–Onun detektiv janrda hasilə gətirdiyi bədii əsərlərdə qoyulan problemləri araşdırmaq, bədii obraz Holmsın həyatda prototipinin təyini;

–Vaxtilə günəşin heç zaman batmadığı imperiyada aparılmış qəsbkar siyasətin incəliklərini üzə çıxarmaqdır. Məsələn, “Dəniz sazişi” adlı detektiv əsərində ədib öz ölkəsinin Fransa və Rusiya ilə üçtərəfli rəsmi dəniz ittifaqına xilaf çıxaraq Britaniya və İtaliya arasında Aralıq dənizi üzrə gizli bir saziş cəmi bircə nüsxədə tərtib olunur və hər iki dövlətin baş nazirləri tərəfindən xəlvətə imzalanmış bu sənədin qəflətən itməsi Britaniya hökumətini ta ki onu Holms tapana kimi vəlvələdə saxlayır. Digər bir hekayədə – “Beril tac”da isə müəllif tərəfindən adı çəkilməyən, lakin təhkiyədən hamının bu adamın kraliçanın əri şahzadə Albert olduğunu başa düşdüyü şəxs hansısa qaranlıq işlərinə görə pula kəskin ehtiyacı üzündən öz ülyahəzrət arvadının ən parlaq mərasimlərdə başına qoyduğu əsas tacını gizləncə gətirib bankda girov qoymasını və tacın oğurlanmasına görə Holmsın işə qarışmasını təsvir edərkən ədibin qorxmamasının da çox təəccüblü hadisə kimi oxucularda maraq oyatması;

–Mütəşəkkil cinayətləri açarkən əsərdən əsərə ədibin bu mexanizmə yanaşma tərzinin kamilləşdirilməsi probleminin qarşıya məqsəd qoyulması;

¹ Artur Konan Doyle. Torn Körpüsünün sirri. Tərcümə edəni Z.Ağayev. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 62-82.

² Artur Konan Doyleun “Tor körpüsünün sirri” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə edəni Zeydulla Ağayev. “Ulduz” jurnalı, 1980, N 5, s. 162-170.

³ Artur Konan Doyle. “Yunan dili tərcüməçisinin sirri” hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə edəni Cəmşidi Cahidə. “Azərbaycan jurnalı”, 1980, N 4, s. 162-170.

⁴ Artur Konan Doyleun “Dodağı çapıqlı kişi” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə edəni İsmayıl Şükürov. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 07-09 fevral, 1964.

–Artur Konan Doyle da ömrünün sonlarında atasındaki psixi pozğunluq olub-olmadığı aydınlaşdırmış və bu hal öz təsdiqini tapmışdır;

–Ədibə şöhrət və yüksək maddi təminat gətirmiş Şerlok Holms obrazını niyə öldürməsi və yenidən diriltməsi məsələsinə işıq salmaq;

–Aqata Kristinin Ekyül Puaro obrazından, Jorj Simenonun İnspektor Meqre, Qilbert Kit Çestertonun yaratdığı Braun ata, Edqar Ponun ərsəyə gətirdiyi Düpen bədii surətindən üstünlüyünün nədə olması bu məqsədlərdəndir;

–Şerlok Holmsın nə üçün bütün cani və qatilləri ədalət məhkəməsinin əlinə verməməsinin səbəbinin araşdırılması;

–Xəfiyyəçi Holmsın bütün qanun pozucularını tuta bilib-bilməməsinin aydınlaşdırılması;

–Konan Doyleun detektiv əsərlərinin Azərbaycan dilində çıxıb-çıxmamasını müəyyənləşdirmək;

–Bu janrda ölkəmizdə yerli müəlliflərin olub-olmadığını müəyyən etmək dissertasiyada qoyulan məqsədlər arasındadır.

–Holmsın araşdırmalarında istifadə edilən o vaxtkı texnoloji vasitələr də dissertasiyada qoyulan vəzifələrdəndir. a) “Qanlı tonlarda işlənmiş etüd” povestində¹ xəfiyyəçinin qatilə məxsus paltarda qurumuş qan ləkələrini üzə çıxarmaq üçün hazırladığı məhlul kriminalistika elmində əslində mühüm bir yenilik idi. b) Əksər detektiv əsərlərdə Holms teleqraf şəbəkəsinin xidmətindən geniş şəkildə yararlanır. Yalnız “Adli-sanlı müştəri” hekayəsində Holms cəmiyyətə yenicə daxil olan telefon rabitəsindən də istifadə edir. c) “Onun vida əl yelləyişi ” hekayəsində Holms və Uotson daha at qoşulmuş kebdə deyil, “Ford” markalı avtomobildə hərəkət edirlər. d) “Bohemiyada qalmaqal”da həmin günlərdə təzəcə yaranan foto işi əsas plana gətirilir. e) Konan Doyle detektivinin coğrafiyası bütün Britaniyanı əhatə etdiyindən, xəfiyyəçi və onun ayrılmaz dostu bütün qraflıqlara əsasən buxar mühərrikli lokomotivlərlə hərəkətə gətirilən qatarlarla gedirlər.

–Holmsın yazı xətləri üzrə araşdırmaları da bir çox cəhətdən ciddi maraq kəsb edir. “Baskervillərin iti” povestində ser Çarlzın axırına çıxmış məktubun odda yanmamış kiçik hissəsindən Holms onun qadın əli ilə yazıldığını dərhal və səhvsiz təyin edir. “Gloriya Skott” hekayəsindəki iki keçmiş cani, yəni son dövrün İngiltərəsində artıq mötəbər vəzifələr tutan şəxslər arasındakı yazışma üsulu isə əsas fikrin mətndəki hər üçüncü sözdə ifadə edildiyini Holms öz iti zəkası ilə hələ özünün cavan yaşlarında üzə

¹ Дойл Артур Конан. Этюд в багровых тонах. М.: НПО “Квант”, 1991, 125 с.

çıxarır. Belə bir qısa məktubu alan kimi Holmsın tələbə yoldaşının atası hakim Trevor dərhal vəfat edir.

– “Rəqs edən adamciyəzlər”də hərflər primitiv adam şəkilləri ilə verilir və bunun, keçmişi ərinə məlum olmayan ev arvadına gələn divar yazısına o, “heç vaxt” – yəni “never” cavabı olduğuna görə bu işarələri həmin qadın divardan pozmamışdır. Öz mülahizələrində haqlı olduğunu xəfiyyəçi bu bircə sözdəki ikinci və dördüncü adamciyəzlərin eyni formada olması ilə müəyyən edir. Sonrakı yazıda isə Holms bildiyi dörd hərfin simvollarını yeni peyda olan kriptogramaya salır və “onda ərin öldürüləcək” mətni alınır. Daha bir neçə hərfin sirrini açan xəfiyyəçi caniyə ölmüş qadının adından belə şifrəli məktub yollayıb onu qətl yerinə gətirdir və yaxalayır.

Yazı xətləri üzrə hətta məxsusi bir məqalə də dərc etdirmiş Holms “Reyget mülkədarları” hekayəsində də öldürülmüş mehtərin ovcundan tapılan kağız parçasından həmin məktubun iki adam tərəfindən sözlərin növbə ilə yazıldığını xəfiyyəçi aşkar edir. Birinci yazarın sözlərinin arasına ikinci yazar digər sözləri salanda bəzən onlar araya sığmadığından sözün axırı sətirdən aşağı düşürülmüş olur. Yazarlardan birinin o birindən daha cavan və səbirli olmasını isə dahi xəfiyyəçi onun “t” hərfinə bel ağacını təmkinlə ayrıca qoymasından təyin edir. Bütün bu metodlar bugünün təhqiqatçılarında da şübhəsiz ki, faydalı olardı. Məhz buna görə də həm Amerikada orijinalın dilində,¹ həm də rus tərcüməsində Holmsa aid altmış hekayə və povest bütöv külliyyat şəklində çap olunmuşdur.²

Bu tədqiqatdan dünya və ingilis ədəbiyyatı üzrə kitabların və müha-zirələrin respublikamızda hazırlanmasında istifadə olunması onun qarşı-sında duran vəzifələrdəndir.

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün vasitələr.

–Yazıçının yaradıcılığı barədə öz doğma vətəninə çıxmış əsərlərin araşdırılması;

–Ədibin oğlu general Konan Doyleun xatirələrinin öyrənilməsi;

–Rusiyada rus dilində müxtəlif illərdə çapdan çıxmış Konan Doyle detektiv əsərləri toplularına əlavə edilmiş ön sözlərin nəzərdən keçirilməsi;

¹ Arthur Conan Sir Doyle. “Sherlock Holmes: The Complete Novels and Stories” in two volumes. 4 Novels and 56 Short Stories in 2 volumes. With an Introduction of Loren Estleman. New York: Bantam Books, 1986, 924 p.; 661 p.

² Артур Конан Дойл. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, 1162 с.

–Londonun Beyker-strit küçəsindəki Şerlok Holms muzeyində olan xatirə albomunda müxtəlif alim və yazıçıların fikirləri barədə qeydlərin öyrənilməsi;

–İri formatlı Şerlokiana ensiklopediyası ilə tanışlıq;

–Konan Doyleun Azərbaycan dilində müxtəlif illərdə nəşr olunmuş detektiv povestlərinin tərcümələri barədə məlumat toplanılması;

–Azərbaycan yazıçılarının detektiv janrda olan orijinal bədii əsərlərinə baxış (Cəmşid Əmirovun “Sahil əməliyyatı”, “Brilyant məsələsi”, “Qara Volqa”, Əmrah Əmrahovun “Bir cinayətin izi ilə”, Zaxar Abramovun “Hökm”, eləcə də Çingiz Abdullayevin silsilə kitabları);

–Artur Konan Doyleun öz detektiv, elmi-fantastik, tarixi və bioqrafik xarakterli romanlarının qiraəti.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

–Bu dissertasiyada Konan Doyleun detektiv əsərlərinə ilk dəfə küll halında qiymət verilir.

–Gələcəkdə onun hekayə və povestlərindən müxtəlif topluları kitab şəklində çap etmək istənilərsə onlardan ən maraqlılarını seçməkdə bu elmi əsər yardımçı ola bilər.

–Burada ilk dəfə bu ingilis ədibinin müxtəlif illərdə yazdığı qeyri-detektiv əsərlərindən dördünə də tədqiqatçı qiyməti verilir.

–ABŞ-da Lorən Estelmanın 1986-cı ildə dərc etdirdiyi Konan Doyle detektivinə aid iki cildlik topluda həmin əsərlərin bölgüsü dörd qism üzrə verilir. Bunlar “Şerlok Holmsın sərgüzəştləri”, “Holmsın yaddaşından nəql edilənlər”, “Şerlok Holmsın qayıdışı”, “Şerlok Holmsın qovluğundan” ümumi başlıqları altında qruplaşdırılmışlar. Bu hal eynilə Rusiyada lap bu yaxınlarda nəşr olunmuş 1162 səhifəlik analoji topluda da özünü göstərir.

–Təqdim olunan elmi işdə isə bölgü fərqli şəkildə aparılmışdır. Beş əsas fəsildən ən ilkində ədibin həyat yolu təfərrüatlı şəkildə işıqlandırılır.

–İkinci fəsil həmin dörd qeyri-şerlokiana nümunəsini əhatə edir. Burada araşdırılan ilk Konan Doyle bədii əsərlərində nəinki konflikt qurmaq, hətta qəsbkar xarakterlərin nədən formalaşdırılması üzə çıxarılır,

–Xəfiyyəçi Holmsın obrazına yazıçının müraciət etməsindən daha əvvəl onun yaratdığı mayor Katterberqin araşdırmaları “Gerdlston ticarət evi”ndə qabarıq şəkildə üzə çıxarılır.

–Dissertasiyanın üçüncü fəslində istedadlı və köməksiz ingilis qızlarına Holms qayğısından və dahi xəfiyyəçiyə dövlət təşkilatlarından edilən müraciətlərdən bəhs olunan əsərlərə baxılır, dördüncü fəsildə Şerlok Holms obrazının iri həcmli dörd roman və povestdə onun fəaliyyətindən və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizəsindən bəhs edilir, beşinci fəsildə

ölüm hadisələri ilə bitən 18 şerlokiana nümunəsi, eləcə də müəllifin digər detektiv əsərləri nəzərdən keçirilir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

–Artrur Konan Doyl yaradıcılığında detektiv əsərlərinin dünyada, o cümlədən Böyük Britaniya ədəbiyyatında yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

–Ədibin orta təhsil aldığı Stoniherst kollecində tədris edilən dini-sxolastik doqma şəkilli konsepsiyalarla onun Edinburq Universitetinin tibb fakültəsindəki dünyəvi elmlərə yanaşma tərzinin təzadlılığı nəticəsində Konan Doylun dünya görüşünün materialist yönündə formalaşmasının detektiv istiqamətli bədii yaradıcılığında əksi (“Susseks vampiri”, “Baskervillərin iti”).

–Ədibin vətənpərvərliyinin onun tərcümeyi-halında ifadəsi (Konan Doylun Britaniya ilə Cənubi Afrika dövləti arasında 19-cu əsrin sonunda baş vermiş Böyük Bur müharibəsində hərbi həkim kimi iştirakı, övladlarını Birinci Dünya müharibəsinə yola salması, onlardan birinin şəhidliyinin tərənnümü).

–Ədibin detektiv əsərlərində bədii qəhrəmanların öz vətənlərinə məhəbbət və onun keçmişinə aid məqamlara toxunulması (“Qara Piter”, “Masqreyvlərin ailə ritualı”, “Bənizi qaçmış əsgər” povestləri üzrə araşdırmalar əsasında).

–Ədibin detektiv yaradıcılığında fantastik janr elementlərinin təzahürü (“Dörd əl-ayaqla yeriyən adam” povesti əsasında araşdırma).

–Artur Konan Doylun tərcümeyi-hal məqamlarının onun öz yaradıcılığında əksi (“Rodney Stoun”, “Koroskoda hadisə” adlı bədii kitablarında təəcəssümü).

–Yazıçının özünə həbsxanalardan edilmiş yalvarışlar nəticəsində ədalətsizcəsinə məhkum edilmiş dustaqlara bəraət verilməsinə nail olması və yazıçının öz ölkəsində məvcud olmuş qanunvericiliyə dəyişikliklər edilməsi barədə qaldırdığı iddialara kral səviyyəsində baxılması (Oskar Sleyterin və Corc İdalceinin həbsdən azad edilməsindəki səyləri barədə ədibin mətbuatda çıxışları).

–Amerikada Vətəndaş müharibəsindən sonra təzahür etmiş Ku-Kluks-Klan kimi quldur təşkilatlarının və çoxsaylı masson lojalarının mütərəqqi ziyalılara qarşı qətlər törətməsinin Konan Doyl qələminə məxsus detektiv əsərlərdə ifşası (“Holmsın son işi”, “Beş portağal tumu”, “Qırmızı dairə”, “Dəhşətlər vadisi” əsərlərinin motivləri üzrə təhlil);

–Ədibin həyatının son on ilini spiritualizmə aid dünyanın hər yeridə mühazirələrə həsr etməsini oxucular onun öz atası tək psixi xəstəliyə

tutulması kimi qəbul etmələri (Bu barədə A.Konan Doyleun həmin dövrdə dərc etdiyi on kitab barədə araşdırmalar);

–Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərini qruplaşdırarkən onların dissertasiyada müəmmalalarının açılması (“Zadəgan subay”, “Mavi korbunkul”, “Bohemiyada qalmaqal”, “Dodağı çapıqlı adam”, “Üç tələbə”, “Tənha velosipedçi”) və qətl hadisələrinin təhqiqi (“Rəqs edən adamciyəzlər”, “İnternatda hadisə”, “Gümüşü yal”) kimi qismlərə ayrılması münasib hesab olunur;

–Ədib öz qəhrəmanı Şerlok Holmsı bir əsərdən digərinə keçirdikcə onu heç də polisin köməkçisi kimi deyil, tanrı məhkəməsi ilə dünyəvi məhkəmə arasında mövqe tutan bir super-ağıllı bədii obraz kimi canı və qatillərin aqibətini özü müəyyinləşdirir və bir çox hallarda onların təqsirindən keçə və onları azad buraxa bilir. “Boskomb dərəsinin sirri”ndə o, qoca qatil Turnerin, “Mavi Karbunkul”da oğru Rayderin, “Ebbi Qreycdə qətl”də adam öldürmüş dənizçi Cek Kroukerin günahını bağışlayır və onları ələ vermir;

–Detektiv əsərlərdəki xəfiyyəçinin həyata keçirdiyi təhqiqat metodlarını aydınlaşdırmaq üçün bu qəbildən olan bədii yazıların qısa məzmunlarının verilməsi son dərəcə zəruri olmuşdur;

–Xarici kəşfiyyatçıların Britaniyaya təcavüzü barədə bu dahi xəfiyyəçinin apardığı mübarizəyə aid bir neçə Konan Doyle detektivi nümunəsinin mövcudluğu (“Brüs Paddinqton planı”, “İkinci ləkə”, “Vida əl yelləyişi”);

–Azərbaycanda detektiv əsərlər yaratmış Cəmşid Əmirovun “Sahil əməliyyatı” romanındakı xarici cəsusların fəaliyyəti Holmsın bu növ əsərləri ilə bir çox cəhətdən səsləşir;

–Konan Doyle detektivinə dissertasiyanın ikinci fəslindəki dörd bədii yazının təsiri və onun konflikt qurma və mənfi qəhrəman problemini yaratmasında rolunun işıqlandırılması;

Dissertasiyada irəli sürülən fərziyyə detektiv janrın yaradıcısının həyatında iki müəmmalı məqam ilə bağlıdır. Bunlardan biri onun anası Meri Foli ilə əlaqədardır.

–Öz ərinin, yəni ədibin atasını dəlixanaya saldırması və öz mənzilində kirayənişin olan doktor Voller ilə qeyri-rəsmi nikaha girməsinə Arturun saymazlıq göstərməsi, ailə üzvlərindən heç birinin dəlixanaya baş çəkməməsi üzündən atasının çərləyib 1893-cü ilin oktyabrında ölməsinə yazıçı yaqeyd qalır, anasına isə o, daim məktublar yazır, hər şey barədə onunla məsləhətləşir. Atasına qarşı belə laqeydlik özünü daha sonra ehtimal

ki, birinci arvadına olan amansız münasibətdə daha qabarıq şəkildə göstərə bilərdi.

–İkinci müəmma isə ədibin hələ öz arvadının sağlığında Cin Lekki adlı qadınla 1907-ci ildə sevgi əlaqəsinə girməsi nəticəsində öz qızının və kürəkəninə ondan üz döndərmələri ilə bağlıdır. Ehtimal ki, çoxsaylı ölüm hadisələrini öz detektiv yazılarında təfərrüatlı surətdə təsvir edən yazıçı öz arvadını da aradan götürə və tezliklə yeni ailə həyatı başlaya bilərdi. Atasına qarşı vaxtilə son dərəcə soyuqqanlı münasibət özgə qızı olan arvadına qarşı da ola bilərdi.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Qeyd olunduğu kimi, ön fəsildə ədibin uşaqlıq və gənclik illəri, onun bədii yaradıcılığında öz əsas yolunu tapması, eləcə də dünyasını dəyişənə kimi yaratdığı digər əsərlərdən söz açılarkən 1859-1930-cu illər əhatə olunur. Konan Doyleun detektiv yaradıcılığı 1887-ci ildən 1927-ci ilə kimi olan qırx ilə qədərlik müddəti əhatə edir. Lakin yazıçı vəfat etsə də, onun yaratdığı dahiyənə xəfiyyəçi obrazına bugünkü günə qədər çap müəssisələri ardıcıl səylərlə müraciət etməkdədirlər. Həm ABŞ-da, həm də Rusiyada bu dahi xəfiyyəçiyə aid filmlər seriyalarına tamaşa edən indiki İngilis kralıçası ülyahəzrət İkinci Yelizaveta vaxtilə B. Livanovun ekranda yaratdığı Holms obrazının hətta qərb variantından daha parlaq olması barədə fikir söyləmişdir. Odur ki, bu tədqiqatın xronoloji əhatə müddəti onun “Xebekukun gətirdiyi xəbər” povestindən ta bugünə qədər olan 125 ili əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dünyada yaxşı tanınan ingilis ədibləri Çarlz Dikkens, Tomas Hardi, Corc Bernard Şou, Cerom K. Cerom, Corc Meredit, Con Qolsuorsi, Elizabet Qaskel, Herbert Uels¹ və digərlərindən daha geniş şöhrət qazanmış və öz qələmi ilə onlardan daha böyük sərvət əldə etmiş bu yazıçı haqqında təqdim olunan bizim tədqiqatda verilmiş məlumatlardan ingilis və dünya ədəbiyyatı üzrə dərsləklərdə istifadə olunmasına, Azərbaycanda ingilis ədəbiyyatı barədə biliklərin daha da zənginləşməsinə xidmət edə bilər. Bu dissertasiya Qərb ədəbiyyatı üzrə ölkəmizdə aparılan tədqiqatlar istiqamətində mühüm bir səy kimi on dörd illik ardıcıl elmi axtarışların məhsuludur. Təcrübi cəhətdən isə ölkədəki ədəbiyyat müəllimləri, mədəni-maarif işçiləri, aspirant və tələbələr fayda əxz edə bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas

¹ Mackenzie Norman Jeanne. “The Time Traveller – The Life of H.G.Wells”. Weidenfeld and Nicolson. London, 1973, 351 p.

müddəaları müxtəlif məcmuə və jurnallarda çap edilmiş, beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzələr dinlənilmiş, tezis şəklində nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında yığcam məlumat verilir.

Tədqiqatın birinci fəslə “*Artur Konan Doyl və detektiv janr*” adlanır. Bu fəslin ilk bölməsi olan “*Yazıcının bədii metodunda yenilikçilik və ənənə*” qismində Braun ata (Q.K. Çesterton), Ekyül Puarro (Aqata Kristi) və digər bədii personajlar arasında ən canlısı, ən ağıllısı on doqquzuncu əsrin sonu ilə iyirminci yüzilliyin ilk illəri arasında ən ağır və qanlı cinayətləri yağ kimi asanlıqla açmış ingilis detektivi Şerlok Holms təkrarsız bir şəxsiyyət təki əsərdən əsərə xasiyyətinin bitkin ştrixləri, həyatının bütün fərdi cizgiləri ilə bəşəriyyəti heyran qoymuşdur. 56 povest və 4 romanda fəaliyyəti təsvir olunan bu qəhrəmana həsr olunmuş əsərlərdən çoxu işıq üzünü ilk dəfə Londonda çıxan “Strend” jurnalında görmüş və həmin dərginin hər Holms sərgüzəşti ilə satışı çıxması ərafəsində qəzet köşkləri qarşısında hər yerdə böyük növbələr yaranardı. Həmin obrazı yaradan müəllifə – Artur Konan Doyla nəinki təbabət fakültəsini bitirdiyi Edinburq universitetində sonralar “hüquq elmləri doktoru” adı verilmiş, həmçinin ABŞ-da və Birləşmiş Krallıqda bütün cinayət təhqiqatçılarına Şerlok Holms barədə hekayələri qiraət etmək zəruri hesab edilmişdi. Çünki kriminalistika üzrə yeganə əsas dərslik olan Hans Qrossun “Cinayət təhqiqatı” kitabı müasir polis fəaliyyəti sisteminə təlimatı əhatə edən ilkin mənbə kimi yalnız 1891-ci ildə ilk dəfə çapdan çıxmışdı. Həmin kitabda işə yanaşma tərzini isə cılız və cansız olub Şerlok Holmsın cinayət işlərini araşdırma üsullarından qat-qat aşağı səviyyədə idi.

Bunlardan bir qismi onun öz dostu və köməkçisi doktor Uotsonla qarşılaşmasından daha əvvəl açdığı işlər barədə olduğundan, həmin bölmədəki əhvalatlar xəfiyyəcinin öz dilindən verilir. Belə əsərlərdən “Masqreyvlərin ailə ritualı” və “Qloriya Skot” povestləri təqdim olunan tədqiqatda araşdırılır. Müəllifin ömrünün sonuna yaxın bir dövrdə çap

olunmuş “The Case-Book of Sherlock Holms” adlı kitabında əsasən elə xəfiyyəcinin öz dilindən nəql edilən əhvalatlar toplanmışdır. Lakin qalan 49 əsərdə təhkiyə doktor Uotsonun adından aparılır.

Birinci fəslin “İngiltərədə mənəvi-axlaq normaları və cinayətkarlığın profilaktikası” sərlövhəli növbəti ikinci bölməsində ədibin müstəqil həyata atıldığı dövr təsvir olunur. Öz qəbul otağında səbrlə gözləsə də müalicə üçün günlərlə heç kəs doktor Doyle müraciət etmir. Odur ki, müəllif özünün bioqrafik səpgili “Starko Monro” əsərində bildirir ki, qəbul otağında gözləyəsi xəstələr olmadığından, ağ xalatında öz kabinetində günlərlə intizarlı saatlar keçirir. Nəhayət ki, bir yazıçı kimi öz ilk bədii əsərinin əlyazmasını dərc etdirdikdən sonra o özünü sərbəst bir insan hiss edir və həkimlikdən əl çəkir. “Starko Monro” romanının baş qəhrəmanı müəllifin özü kimi gənc həkim tək öz söyləri nəticəsində kainata təsir göstərən xeyirxah bir qüvvəni elmi yolla aşkar edir.

Lakin ilk əsərinin çapı xeyli əziyyətli olur. Çünki həmin dövrdə İngiltərədə yaşayan dahi yazıçılar geniş oxucu kütlələrinin zövqünü xeyli dərəcədə yüksəltdiklərindən nəşriyyatlar və jurnallar bədii yazılara qarşı son dərəcə yüksək tələblər irəli sürürdülər. Herbert Uelsin¹ fantastik janrda yazdığı əsərlər novatorluq idi, Valter Skotun tarixi romanlarında isə klassik ingilis ənənələrinə istinad edilirdi. Corc Gordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Tekkerey, Bronte bacıları, Fildinq, Tomas Hardi, Redyard Kipling,² Robert Luis Stivenson, Cerom Key Cerom artıq oxucu təxəyyülünü valeh etmişdilər. Onlar həm Şekspir faciəsi, həm Daniel Defo böyük yol romanı, həm də Conatan Svifin satirası kimi klassik ənənəni özlərində təcəssüm etmişdilər. Müasir nəsrin atası olan Çarlz Dikkens 19-cu əsrin İngiltərəsinin reallıqlarını ən dəqiq bir şəkildə duzlu-məzəli əhvalatlar formasında canlandırır. Corc Bernard Şou isə hələ üstəlik müasir dövrün Şekspiri kimi teatr sənəsinə də fəth etmişdi.

Bədii fikir süzgəcindən keçirilmiş hadisələri orijinalın dilində İngiltərədə, ABŞ-da, Kanada və Avstraliyada, Hindistanda yaşayan milyonlarla insanlara estetik tələbləri gözləməklə çatdırmaq ən ağır vəzifələrdən idi. Belə çətin bir şəraitdə xüsusi ədəbi təhsili olmayan, bədii yazı qarşısındakı tələbləri ancaq öz fitri istedadı ilə dərk edən gənc oğlan ilk yazılarını bir çox yerlərə yollayırsa da, əksər məcmuələr ona rədd cavabı göndərirlər. Hətta onun bir iri həcmli əsəri də poçtda itir. Bununla

¹ Mackenzie, Norman & Jeanne. “The Time Traveller - The Life of H.G. Wells”. Weidenfeld and Nicolson. London. 1973, 351 p.

² Birkenhead, Lord. “Rudyard Kipling”. Weidenfeld and Nicolson. L. 1978, 295 p.

belə, “Xebekuk Ceffersonun verdiyi məlumat” povesti “Kornhil məqəzin” jurnalında dərc olunmaq üçün bəyənilir və müəllifə 29 qiney məbləğ ödənilməsi barədə təklif ona 15 iyul 1883-cü ildə çatır.

1885-ci ildə o həm təzəcə qurduğu ailəsini və qardaşını saxlamalı, həm də hələ üstəlik öz anasına da müəyyən maddi yardım göstərməli idi. Odur ki, Arturun qələmi dayanmaq bilmədən işləyirdi. Nəhayət ki, öz müəllimlərindən birinin – Cozef Bellin obrazını gözləri qarşısına gətirir və detektiv janrda iri bir əsər yazmağa 1886-cı ilin əvvəlində girişir.¹ Yerli elmi-bədii cəmiyyətdə onun Ceyms Uotson adlı bir dostu vardı. Ədib bu qərara gəlir ki, onun adını dəyişdirib Con etsə və familiyasını həyatda olduğu kimi saxlasa daha yaxşı olardı. Sonra isə o, əhvalatın mərkəzi personajına ad düşünməyə başlayır. Onun ağına ilkin olaraq gələn “Şernford Holms” bir qədər yaxşı səslənmişdir. Familiyanı saxlamaqla o, irland adı olan Şerlok qəflətən düşünüb tapır və çox məmnun qalır. Şerlok Holms!

Mövzu və adlar artıq hazır idi. İndi əsərə də yaxşı bir sərlövə qoymaq vacib idi. “Dolaşmaq kələf” bir o qədər də səslənmirdi. “Qanlı tonlarda etüd” isə pis deyildi. Ağartması 200 səhifəyə köçürülmüş və dünya ədəbiyyatında son dərəcə böyük səs salacaq yeni bir istiqamətdə ilk addım olan bu əsərin rus dilli tərcüməsinə qoyulan ad daha romantik idi – “Qanlı tonlarda işlənmiş etüd”!

Şerlok Holmsın həyatdakı prototipi Cozef Bell deduktiv metodu yalnız müalicə üçün öz klinikasına gəlmiş xəstələrə tətbiq etdiyi halda, bu yeni qəhrəman həmin qüdrətli vasitəni canı və qatillərin zərbələri ilə üzləşmiş insanlara kömək üçün, haqq və ədaləti yerinə qoymaqdan ötrü kriminalistika sahəsində tətbiq etməli idi. Beləliklə, Şerlok Holms təcavüzə məruz qalmış, həm maddi, həm də mənəvi ziyan çəkmiş və polisin köməyi ilə açılması mümkün olmamış işlərə girişir və qanun pozucularını yaxalayır. Yalnız hər şey bitdikdən sonra hadisələrdə özü ilə yanaşı olan dostu Uotsonu vəziyyətdən halı edir. Bu cür süjet qurulması işinə müəllif daim sadıq qalır.

“Şirdəki boyun tükləri” hekayəsində xəfiyyəçilik fəaliyyətinin artıq 27 ili olması qeyd edilən Şerlok Holmsda belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, ilk baxışda təqsirkar görünən və əslində cinayət işləməmiş adamlar dar ağacına və ya həbsxanaya çox asanlıqla göndərilirlər. Belə adamlar arasında “Mavi korbunkul” əsərindəki təqsirsiz lehimçi Horner və

¹ Liebow Ely M. Dr. Josef Bell: Model for Sherlock Holmes. Bowling Green, Ohio: Bowling Green University Popular Press, 1982, 292 p.

“Boskomb dərəsinin sirri”ndə öz atasının qətlində nahaq təqsirləndirilən gənc Makkarti də vardır. Holms həmin işləri araşdırmaqla həqiqəti üzə çıxarmasaydı bu günahsız adamlar çoxillik katorqa və ya ölüm cəzasına məruz qoyulacaqdılar.¹

Burada məsələ polis təhqiqatlarının naşılığı ilə bağlı olduğu halda, bəzən isə cinayətlərin açılması barədə hesabat vermək xatirinə istintaq orqanları araşdırmaları qəsdən düz yoldan sapındıra da bilirlər. Buna misal kimi Artur Konan Doyl 1898-ci ildə məhkəmə səhvi üzündən ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş İdalcinin faciəsindən narahat olur. Onu müxtəlif adamlara pis məzmunlu anonim məktublar yazmaqda və ev heyvanlarına bıçaqla xəsarət yetirməklə onları şikəst etdiyinə görə məhkum etmişlər və artıq yeddi il həbs çəkdiyini Corc İdalci 1907-ci ildə müəllifə yazır və ondan kömək istəyir. Əslən Hindistanlı olmasına görə polis və məhkəmənin nifrətinə səbəb olan vəkil İdalcini səkkiz ildən sonra həbsdən xilas edən Konan Doyl “Deyli Teleqraf” məcmuəsində özünün iri həcmli hesabatının ilk qismini çapa verir. *“Polis rəisi olan və 1892-ci ildən öz nifrətini bütün qraflığın polis şəbəkəsinə sirayət etdirən bu centlmenin davranışına haqq qazandırmaq olduqca çətin işdir”* – deyər müəllif həmin məcmuənin 11 yanvar 1907-ci ildəki sayında yazır. Kapitan Dreyfusu Fransada saxta ittihamlara məruz qoyanda bunun əsil səbəbi həmin adamın yəhudi olması idisə, İngiltərədə belə bir aqibətə məruz qalmış adam Hindistandan gəlmə İdalcinin vətəndaşlığı üzündən idi.

Bütün bunlar həm məzəli görünür, həm də narahatlıq doğururdu. Stafford polisinin rəisi isə qara dərililərə dərin nifrət edən adam olduğundan bu işlərin törədicisinin elə İdalci olmasına dərhal inanmışdısa da, İdalcinin atası öz qapılarının altından içəri dürtülən həmin anonim məktublardan elə onların özlərinə də çoxlu sayda göndərildiyini bildirir. Sonra isə 1895-ci ilin dekabrında qəflətən hər şey sakitləşir və 1903-cü ilə kimi gənci bir daha narahat edən olmur.

İdalci özü isə mətbuatda məktub dərc etdirərək ədalətin bərpası üçün köməyə çağırır. Buna cavab olaraq işlərini atıb həmin hadisənin təhqiqatına girişən Artur Konan Doyl külli miqdarda pul sərf etməklə həm canının şəxsiyyətini üzə çıxarır, həm də İdalcinin vətəndaş hüquqlarının bərpasına nail olur. Həmin işlərin 18 min sözdən ibarət hesabatını 11 yanvar 1907-ci ildən “Deyli Teleqraf”-da dərc etdirməyə başlayan müəllif o qədər dərinə gedib çıxır ki, həmin dövrün Daxili İşlər naziri Herbert Qladstondan da

¹Doyl, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, 1152 с.

izahat verməsini tələb edir. Bu halda, hökumət üç müstəqil hakimdən ibarət tərkibdə komissiya təşkil edir və qapalı müşavirələrdə bu işin bütün təfərrüatlarını araşdırmaq qərarı qəbul edir.

Kral həzrətlərinin əmri ilə iki palataya İdalcinin işi üzrə Komitənin çıxardığı nəticələrlə tanış olmaq buyurulur.¹ İdalcini heyvanlara hücum üzrə ittihamlardan azad etsələr də, qərəzli məktublara müəllifi kimi təqsirli saxlayırlar və odur ki, ona üç illik dustaqlığına görə heç bir kompensasiya verilmir. Lakin hüquqşünaslar şurası onun vəkillik hüquqlarını dərhal bərpa edir və onu işlə təmin edir. Qəzəblənmiş Konan Doyl isə Daxili İşlər nazirliyindən izahat tələb edir. Yalnız 1909-cu ildə nəhayət ki, İdalci barəsində bəraət hökmü çıxarılır. Bundan ötrü isə o Hadson qardaşlarının xətt nümunələrini xüsusi ekspertizaya təqdim edir. Avropanın ən kamil xətt mütəxəssisi Lindsey Consonun işə qatılması üçün cibindən xərclər çəkir və anonim məktublara əsil müəllifini, eləcə də onun köməkçisini Konan Doyl üzə çıxarır. Amma buna baxmayaraq Hadson nəinki həbs edilmir, hətta o öz nalayiq hərəkətlərini 1913-cü ilə kimi davam etdirir.

1907-ci ilin 18 sentyabrı Konan Doyl üçün ikiqat bayrama çevrilir. Bir tərəfdən o, İdalcinin tam bəraətinə nail olur, digər tərəfdən isə Cin Lekki adlı qızla ikinci dəfə ailə qurur. Qəzetlər isə buna müəyyən yumor hissi ilə yanaşırlar. Bundan başqa, Artur Konan Doyl daha bir neçə müəmmalı işi açmağı da ictimai bir vəzifə kimi öz üzərinə götürür. Onlardan biri Coanna Peynter adlı çox kasıb bir qızın Hempsted şəhərindən yazdığı yalvarışlı məktubu əsasında araşdırılır. Həmin qız Danimarkadan olan zəngin bir müsafirə könül vermiş və bir neçə həftə əvvəl onunla nişanlanmışdı. Lakin onun təklifi ilə öz qohumlarına baş çəkəndən sonra qız bu adamı bir daha görə bilmədiyindən onun başına nə gəldiyindən olduqca böyük narahatlıq keçirməyə başlamışdı. Xəfiyyəçi tutmağa pulu olmayan, Skotland Yarıdakı polis idarəsinə rəsmi müraciət etməyə utanan Coanna tezliklə Şerlok Holms müəllifindən cavab alır. Həqiqətin üzərinə deduksiya metodununun tətbiqi ilə hansı yolla gedib çıxdığını bildirməyən Konan Doyl yalnız onu deyir ki, həmin adam sağ-salamatdır və qızın səmimi və yüksək duyğularına əsla layiq deyildir.

Beləliklə, ədəbi təhsili olmayan bu dahi yazıçı nəinki kağız üzərində ecaz yaradır, həmçinin hüquqi savad almadan həyatda da cinayət müəmmalarını məharətlə açma bildiyini sübut edir.

¹ Whittington-Egan Richard and Molly Whittington-Egan. The Story of Mr. George Edalji. London: Crey House Books, 1985, 213 p.

İlk fəslin “*Həkimlikdən yazıçılığa doğru*” adlanan üçüncü bölməsində Artur Konan Doylun dünyanın ən görkəmli ədibi səviyyəsinə qalxması, onun yaratdığı Şerlok Holms obrazının isə ən kamil personaj şöhrəti qazanmasından ötrü keçilən inkişaf yolunu araşdırmağa davan edərəkən aşağıdakı bioqrafik təfərrüatlar da nəzərdən keçirilir. Yazıçının atası Çarlz Doyl 1855-ci ildə Meri Foli ilə ailə həyatı quraraq tezliklə Edinburq şəhərində illik həcmi 220 funt olan kiçik məvaciblə şəhərin baş memarı təyin edilir. 1859-cu ilin 22 mayında isə onların oğlu Artur dünyaya göz açır.¹ Hələ kiçik yaşlarından İrland katolisizmi ruhunda tərbiyə alan gələcək yazıçıya anası öz yaxın əqrəbasından Nil çayı üzərində döyüşmüş admiral Folinin və Vaterloo altında Napoleona qarşı müharibədə İrland diviziyasına komandanlıq etmiş Ser Denis Pek haqqında arabir söz açır, öz qardaşı Mişel Konanın isə Parisdə “Bədii jurnal” dərc etməsindən bəhs edir. İlk gəncliyində fransız dili kolleci bitirmiş bu qadın dünyaya daha üç uşaq gətirir.²

Arturun ata babası Con Doyl məşhur tənqidçi-karikaturist kimi özünün Londondakı “Kembriç-Terras” mülkündə Skotu, Dizraelini, Tekkereyi, Kolerici, Vodzvorsu, Rozettini, Leverli və bir çox digər görkəmli şəxsiyyətləri qəbul edər və ədəbi mühitin hadisələri barədə onlarla uzun-uzadı söhbətlər aparardı. Gələcəkdə həmin ədəbi mühit onun kiçik oğlu Çarlzın övladı olan nəvəsi Arturu da böyük bir qüvvə ilə cəlb edəcəkdə. Çarlzın özündən böyük daha üç qardaşı Riçard, Henri, Ceyms də fırçanı və karandaşı ustalıqla işlədə bildiklərindən özlərinə qazanc və şöhrət gətirə bilmişdilər. Onların bacıları Annet isə həmişə qardaşı oğlu Arturun öz dərslərinə nə dərəcədə səy göstərməsi ilə maraqlanardı.

Lankaşir qraflığında yerləşən və şagirdlərin daimi olaraq qaldıqları Stoniherst kollecində izuit atalar sərt nizam-intizam qoyduqlarından, daxili qaydaları azca da olsa pozmaq üstündə rezin dəyənəklə müdavimlərin əlləri üstünə vurulan zərbələr onları daimi yüksək mütəşəkkilliyə dəvət edirdi. Fənləri uğurla mənimsəyən Artur tarix elminə xüsusi maraq bəslədiyindən, Lord Makoleyin üç kitabını o, 1873-cü ildə müstəsna bir həvəslə oxumuşdu. Bunlar “Qədim Roma balladaları”, “Təcrübələr” və xüsusi bir pafos və qürur hissi ilə yazılmış “İngiltərə tarixi” sərlövhəli cildlər idi. Həmin əsərlərin təsirini Arturun bütün ömrü boyu özündə daşması sonrakı

¹ Conan Doyle Adrian. The True Conan Doyle. London:John Murray, 1945, 345p

² McAll Dr. Kenneth. Healing the Family Tree. L. Sheldon Press, 1994, 321 p.

dövlərdə onun tarixi janrda bir neçə qiymətli roman yazmasına rəvac verəcəkdir.¹

1875-ci ildə onun yazılı şəkildə verdiyi buraxılış imtahanlarının nəticələri Londonda qiymətləndirilir. 14 şagirddən 13-ü məktəbi uğurla bitirir. Onların içərisində bir neçəsi xaricdə daha bir il oxumağa layiq görülür. Belələrindən biri olan Artur Avstriyanın Felkirx əyalət şəhərində bir illiyə fəlsəfəni və alman dilini daha mükəmməl mənimsəmək üçün seçilib ayrılır.

Evdə isə onun öz doğma şəhəri Edinburqdakı universitetdə təbabət öyrənməsi qərarı qəbul edilir. Buna onu yönəldən onların ev həkimi və gənc Artura bir neçə il dərin təsir göstərmiş doktor Brayən Uoller olmuşdu. Bu adam uşağa son illər təbabətə aid çoxlu qiymətli kitablar göndərmişdi.

Ali məktəbə daxil olma ərafəsində o, detektiv janrın atası Edqar Alan Po yaradıcılığı ilə yaxından tanış olur, onun əsərlərindən bir neçəsini hər ax-şam şam süfrəsinin yığılmasından sonra ucadan ailəvi dairədə qiraət edir.² Tələbə olmaq ərafəsində gənc Artur öz dayısı Mişel Konanın Parisdəki evinə qonaq gəlir. Tərbiyəsi, mənşəyi və instinkləri Arturu Fransaya çağırırdı. Dayısı əvvəlki illərdə onun kollecdən göndərdiyi şerləri sətir-sətir diqqətlə araşdırmaqla oxumuş və uşağın qələmindəki hikmət və istedad qığılıcımını duya bilmişdi. Odur ki, bacısı oğlundan *“doğrudanmı sən həkim olmaq istəyirsən?”* deyərək sınaqçı tərzdə soruşmuşdu.

1876-cı ildə Edinburq universitetində təhsil almağa başlayan gələcək ədib artıq öz evlərində qalır və iki semestrin dərslərini bir semestrə yerinə yetirməklə, müxtəlif həkimlərin yanında assistent kimi çalışmaq evin büdcəsinə kömək edirdi. Məhz bu müddətdə o, yaxınlıqdakı Arran şəhərində klinika açmış doktor Bell ilə qarşılaşır və onun mühazirələrini dinləməzdən daha əvvəl onun dahiyənə bacarıqlarını üzə çıxarır.

Bu dərin bilik sahiblərindən biri sayılan bəstə boylu və assuriyalılarınkına bənzər saqqalı olan professor Rezerford isə öz mühazirələrini sinfə daxil olmazdan daha əvvəl elə pilləkanlarda başlayardı. Dəhlizdə ona həqiqətənmi Həvvanın elə Adəmin qabırğasından yaradıldığı barədə sualı o şərh etməyə başlayarkən Çarlz Darvinin “Bioloji növlərin mənşəyi”, görkəmli fransız alimi Küvnenin paleontologiya elmini yaratması haqqında söz açar, teoloji kolleclərdə keçilən dini doqmalardan çoxunun təbiət elmləri

¹ Carr John Dickson. The Life of A. Conan Doyle. L. John Murray, 1949, 264 p.

² Symons Julian. The Tell-Tale Heart - The Life and Works of Edgar Allan Poe. London: Penguin Books, 1981, 290 p.

ilə birbaşa təzad təşkil etməsini tutarlı faktlarla sübuta yetirər və Artur yaşında olan tələbələrin dünya-görüşünə köklü dəyişikliklər gətirərdi.¹

Amma Cozef Bell onu daha çox valeh etdiyindən tezliklə bütün dünya məhz Arturun qələminin fəhmi sayəsində həmin adamdan danışmağa başlayacaq. Lakin təbiətcə əfsanəvi şəxsiyyətlərə əsla bənzəməyən, yüksək yumor duyğusunu bütün şəraitlərdə hifz edən bu xeyli yaşlı adam diaqnoz təyini zamanı tələbələrə beyinlə yanaşı əlləri, gözləri və qulaqları da işə salmağı məsləht görürdü. Arıq, əldən cəld, başında bir çəngə saçı olan bu adam tələbələrin və feldşerlərin əhatəsində böyük bir otaqdakı masa arxasında əyləşərək xəstələri qəbul edərkən Arturun vəzifəsi onları bir-bir içəri dəvət etmək idi.

“Bu adam solaxay çəkməçidir,” – deyə o öz ətrafındakıları heyrətəndir-məkdən gizlincə zövqlənərdi. *“Çünki onun şalvarının dizlərinin çəkməçi dəmiri ilə daim təmasda olan içəri tərəfi yeyilmişdir. Sağ tərəfinin daha çox sürtülmüş olması onun mıxları sol əllə vurmasına aşkarca dəlalət edir.”* Sonra isə hər iki əllərinin barmaqlarının uclarını birləşdirərək digər şəxs haqqında deyərdi: *“Bu adam isə mebelləri pardaxlamaqla məşğuldur. Bunu bilmək üçün həmin xəstəni iyləmək kifayətdir.”*

Melvin Kresçent küçəsində hələ də öz gözəlliyi ilə yoldan ötənləri valeh edən evdə yaşayan doktor Bell öz deduktiv metodunu kriminal işdə tətbiq etməkdən çox uzaq idisə də, on beş ildən sonra onun Ardlamont müəmmasını açmağa göstərdiyi cəhd də məlumdur. *“Təfərrüatları görməyə gözü alışdırın, vəssəlam”*. Onun tələbələrinə verdiyi başlıca tövsiyyə bundan ibarət idi. Lakin hələ deduksiyanı cinayət axtarışına tətbiq etmək üçün Doylun başı öz dərsləri ilə həddən artıq qarışıq idi. Onun müəllimlərindən daha biri olan professor Haksli ənənəvi teoloji müddəalara rişxəndlə yanaşır və Çarlz Darvin kimilər sayəsində bütün Britaniyanı həmin dövrdə bürümüş bu ab-havanı çox aydın və yadda qalan bir şəkildə əks etdirirdi. Bu isə Stoniherst izuit kollecində Arturun aldığı dünya görüşü ilə tam ziddiyyət təşkil edirdi. Çünki bu alimin tədris etdiyi anatomiya fənni, insanın digər canlılara mənşəcə qohumluğu barədə elmi faktlar əslində insanın yaranışı haqqında olan dini doqmalarla tamamilə uyğunsuzluq təşkil edirdi.

1880-cı ilin fevral-sentyabr aylarında hələ tələbə olan Artur soyuq Afritika sularında iri dəniz heyvanları ovu edən 60 min tonluq “Ümid” adlı buxar gəmisində həkim sifətilə dəniz səfərinə yola düşür. Bir ildən sonra

¹ Coren Michael. Conan Doyle. London: Bloomsbury, 1982, 381 p.

isə o öz təhsilini başa vuraraq tibb bakalavri və cərrahiyyə magistri diplomu alır. Həmin 1881-ci ilin son rübündə o, "Mayumba" gəmisində artıq tam ixtisaslı həkim sifəti ilə Afrika ekspedisiyasında iştirak edir, tropik qızdırmaya tutulur, köpək balığının dişlərindən zorla xilas olur, İngiltərəyə qayıdarkən gəmi yanğınının söndürülməsində iştirak edir. Nəticədə onun əlində öz şəxsi klinikasını açmasına kifayət qədər pulu olur.

Lakin əmiləri Arturun katolik həkim olmasını istədiklərindən onun xristianlığı yalnız bütöv şəkildə və hər hansı bir məzhəb vasitəsilə olmadan qəbul etmək niyyətində olduğunu bildikdə ondan üz çevirirlər və katolik kilsənin dəstəyindən Artur məhrum olur. Belə ki, 1882-ci ilin sentyabrında Sautsi şəhərinin Elm-Qrov məhəlləsinin Buş Villas küçəsindəki bir sayılı kiçik evi ili 40 funt-sterlinqə kirayə edəndə artıq özünü müstəqil bir insan hiss edir.¹ Bu halda, onun öz qapısına vurduğu "Doktor Doyl" lövhəciyinə hamı nəzər salsada, müalicə üçün uzun müddət müraciət edən olmur. İş belə gördükdə Artur "London sosayəti" jurnalına iki hekayə göndərir. Onları nəinki bəyənilib çap edirlər, hətta daha ikisini də sifariş etməklə ona qabaqcadan bir qədər avans da verirlər.¹ Beləliklə, həkimliyinin ilk ayında onun əlinə 7 funt 15 şilling pul gəlir. Bu isə ədəbi fəaliyyətə başlamaq üçün onda kifayət qədər yüksək stimula yaradır. Bununla belə, bədii yaradıcılıqda öz dəsti-xəttini tapması üçün o hələ çox çalışmalı idi. 19-cu əsrin son rübündə İngiltərənin ən oxunaqlı və məşhur bədii jurnallarından biri olan "Kornhil"dən gənc həkim Artur Konan Doyla 1885-ci ilin 15 iyulunda kiçik bir məktub gəlir. Ona bildirilir ki, onun qələmindən çıxmış "Xebekukun çatdırdığı xəbər" adlı əsəri redaksiya tərəfindən bəyənilmiş və 29 giney qonorara layiq görülmüşdür. Göndərişdə əsərin jurnalda çap edilməsinin gələcək ilin əvvəlinə qədər təxirə salındığı da qeyd edilir. Vaxtilə Tekkerey və Stivenson tərəfindən idarə olunmuş bu mötəbər dövrü nəşrdə çap olunmaq təzə başlayan həvəskar ədib Konan Doyl üçün çox böyük şərəf sayıldığından müəllif öz ilk qələm təcrübəsinin uğurundan olduqca məmnun qalır və vaxt itirmədən yeni bir povest üzərində işə başlayır.

Bu təzə bədii yazının adı "Gerdlston ticarət evi" idi. Onun üzərində iş apararkən gənc müəllif artıq evli idi. 1886-cı ilin əvvəlində həmin əsəri başa vurduqdan və özünü səliqəli xətlə köçürdükdən sonra Konan Doyl artıq insan psixikası, yaddaşın beyinlə yanaşı ruhdada da paralel surətdə öz əksini tapması kimi məsələlərə maraqlanırdı. Məhz belə duyğuların təsiri altında "Psixoloqun arvadı" hekayəsini yazdıqdan sonra Artur Konan Doyl

¹ Orel Harold. Critical Essays on Sir Arthur Conan Doyle. New York: G.K.Hall, 1992, 331 p.

məşhur astronom və riyaziyyatçı olan general Dreyzonla tanış olur, məhz onun vasitəçiliyi ilə ilk spiritizm seanslarında iştirak edir.

Bir həkim və yazıçı kimi Konan Doyl həyatın qaranlıq sirlərinə yalnız öz marağı naminə deyil, həm də onlar barədə dünyanın hər yerini əhatə edən ingilis dilli oxucularla bölüşmək üçün vaxif olmaq istəyir.¹ Hind mədəniyyətinə olan sönməz müəllif marağı öz əksini 1890-cı ildə işıq üzə görəcek “Dörtlərin işarəsi” povestində Şerlok Holmsin apardığı təhqiqatlar sayəsində tapacaq. Lakin dünyanın ən parlaq bədii obrazlarından biri olan Şerlok Holmsa doğru irəliləyişində və bədii yaradıcılıqda öz dəsti-xəttini tapmasında keçəcəyi iztirablı yolda onu bir çox digər qələm təşəbbüsləri gözləyir. Hər halda, general Dreyzonun ani olaraq gənc Arturun önündə açdığı qapını bu istedadlı yazıçı bir daha örtülməyə qoymayacaq və hətta dünyəvi şöhrətinin zenitində olduğu altmış yaşından sonrakı son on bir illik ömrünü bütövlükdə spiritizm üzrə oxuyacağı müəhazirələrə həsr edəcək² bu adam öz şəxsi varidatından 250 min funt-sterlinq məbləğində pulu yalnız bu işin təbliğinə sərf edəcək və “*ruh faktorı sübut olunandır*” deyəcək.

Lakin 1886-cı ildə onun həkimlik təcrübəsindən əldə etdiyi gəlir ildə cəmi 150 funtdur. Bununla belə, Artur Konan Doyl öz yeni povesti “Qütb ulduzu” gəmisinin kapitanı” əsərini məhz general Dreyzona həsr edir. İlk dövrə aid bədii yazıların heç yerdə çap üçün qəbul olmadığına baxmayaraq o heç də azalmayan əzmkarlıqla “İşıq və zülmət” ümumi adı altında 18 hekayədən ibarət yeni bir toplu hazırlamağa başlayır və onu qısa bir zaman kəsimi ərzində başa vurur.

Bədii yaradıcılığının başlıca məqamı olan detektiv janrın parlaq nümunələrini yaratmaq işinə Konan Doyl məhz bundan sonra qədəm qoyur. 1886-cı ilin martında başladığı və aprelində bitirdiyi, ilkin adı “Dolaşiq kələf” olan xürda xətlə yazılmış iki yüz səhifəlik povestdə o özünə əbədi şöhrət gətirmiş Şerlok Holms obrazını ilk dəfə canlandırır və bütün dünyanı bu sadə insanın zəkasının heyratamiz gücü ilə ani olaraq rıqqətə gətirir.³ Lakin əsərin taleyi ilkin məqamda bir o qədər də uğurlu olmur. “Kornhil məqəzin”də işləyən Ceyms Peynin iş masası üzərinə gəlib çıxdıqdan sonra həmin redaktor əsəri ötəri vərəqləyirsə də, müəllifə belə bir cavab yazır: “*Jurnalın bir nömrəsi üçün bu yazının həcmi çox iri, serial şəkildə verməkdən ötrü isə çox qısadır.*” Belə bir cavabdan qane olmayan ədib

¹ Baker Michael. The Doyle Diary. London: Paddington Press, 1978, 382 p.

² Jones Kelvin I. Conan Doyle and the Spirits. Welling-Borough: The Aquarian Press, 1989, 233 p.

³ Дойл Артур Конан. Этуод в багровых тонах. М.: НПО “Квант”, 1991, 205 p.

həmin əlyazmasını bu dəfə “Fred Uorn və K.” nəşriyyatına yollayır. Həmin çap müəssisəsinin baş redaktoru S.Q.Bottani isə digər əlyazmaları ilə bərk məşğul olduğundan Şerlok Holms barədə bu ilk povesti öz arvadının zövqünə tapşırır. Bu qadın özü də qələm əhli olduğundan, Artur Konan Doyleun incə yazıçı zövqünü, aydın və dramatik təhkiyəsinə dərhal bəyənir və onu “anadangəlmə romançı” adlandırır. Lakin nisbətən kiçik imkanlara malik nəşriyyat həmin yazını yalnız növbəti ildə dərc edə biləcəyi barədə müəllifə xəbər göndərir. Əsər üzərində növbəti çaplar üçün əlyazma hüququnu əldə etməklə birgə veriləcək qonorarın miqdarı isə 25 funt kimi göstərilir.

Şerlok Holmsın hərtərəfli istedad sahibi olan müəllifi daim tarixin müxtəlif dövrləri ilə yaxından maraqlandığından 1887-ci ildə o “Mikki Klark” sərlövhəsi altında mübarizələrdən bəhs edən iri həcmli yeni bir yazı üzərində düşünməyə başlayır və düzəlişlərlə dolu olan əsərin üzünü o 1888-ci ilin fevralında köçürüb qurtarır. Burada məhəbbət səhnələri olmasa da, “Lonqmen” nəşriyyatı onu çapa hazırlamağa başlayır. Həmin janrda yaradıcılığa davam edən ədib bundan dərhal sonra öz qısa povesti “Qlumber tapmacası”nı əldən çıxarır. Onun ardınca isə 1366-cı ilin İngiltərəsinə dair “Ağ dəstə” əsərini 1890-cı ildə yekunlaşdırır. Elə həmin ildə Konan Doyle yuxarıda adını çəkdiyimiz “Dördlərin işarəsi”ni yazmağa başlayır. Holmsa həsr olunmuş həmin ikinci yazı birincisindən dörd il sonra baharda işıq üzü görür.

Artıq o, peşəkar bir qələm sahibi kimi Portsmus ədəbi cəmiyyətində digər yazıçılarla müntəzəm ünsiyyət saxlayır və burada doktor Ceyms Uotsonla yaxından tanış olur. Detektiv əsərlərində oxucu nigarançılığını artırmaq üçün fəvqəladə parlaq zəka sahibi Şerlokun apardığı araşdırmalara adi normal insan səviyyəsində nəzər salmaq və onunla dostluq etmək üçün daha bir daimi personajın zəruriliyini hiss edən müəllif həmin canlı Uotsonu olduqca diqqətlə müşahidə edir və ondakı bir çox cəhətləri öz ikinci bədii surətinə şamil edir.

1891-ci ilin sonunda artıq bütün Britaniya bu xəfiyyəçi obrazından danışır.¹ Beləliklə, Artur Konan Doyleun adı indi ani olaraq bütün ölkədə məşhur olur. 1891-ci ildə “Strend” jurnalında çıxan “Dodağı çapıqlı adam” povestinə rəsmlər çəkmiş Sidney Peycet də şöhrət qazanır. Çox arıq, yuxudan gec oyanan, çox səliqəli geyinən, skripka çalan və kələfləri açdığı zaman səylə düşünərkən kaşığı qəlyanları bir-birinin ardınca tüstülədən

¹ Shreffler Philip A. The Baker Street Reader. Westport, Conn: Greenwood Press, 1984, 348 p.

Holmsı müəllifin düşündüyü tərzdə karandaş qrafikası ilə canlandırmağa o həqiqətən ustalıqla nail olur.

“Strend”in oxucuları isə Holmsa aid yeni əsərləri səbrsizliklə gözləyirlər. Həmin dövrdə hələ də fərdi həkimlik təcrübəsindən əl çəkməyən ədib öz xanımı ilə birgə göz xəstəlikləri barədə mühazirələr dinləməyə başlayır. Jurnalın təkidli müraciətləri onu yenidən Holmsın açdığı qəribə hadisələrə aid bədii yazılar üzərində işləməyə sövq etdirir. Bu dəfə “Bohemiya qalmaqlı” hekayəsi “Strend”in səhifələrini rəvnəqləndirir.¹ Hər iki yazıda heç kəs məsuliyyətə cəlb olunmadığından, müəllif daha kəskin süjetlərə əl atır və 1891-ci ilin aprelindən avqustuna kimi daha altı hekayədə xəfiyyəçinin yüksək istedadını və heç kimə bənzəməyən xarakterini tədricən açıb canlandırır. Bu yeni hekayələrdən hər biri üçün ona o dövrün ən yüksək qonorarı olan 35 funt-sterlinq ödəniş edilir. Lakin bu qədər incə və qəliz süjetləri düşünüb hazırlamaq Konan Doyle olduqca yorur, jurnalın baş redaktoru Corc Nyunsensin və onun sahibi Qrinhof Smitin inadları isə ədibi cana yığır. Odur ki, Cənubi Norvudda – Tennison Roud deyilən yerdə özünə dəbdəbəli malikanə tikdirərkən artıq Konan Doyle yenidən tarixi mövzuya qayıtmaq qərarı qəbul edir.

İndi onu həm XIV Lüdovik, həm Kanada irokezləri, həm fransız hugenotları, həm də ingilis protestantlarının 1685-ci ildəki fəaliyyətləri aludə edirdi. “Strend”in oxucuları isə jurnalın hər nömrəsi çıxarkən köşklərdə böyük növbələr yaradır və Şerlok Holmsa aid yeni yazıları onun səhifələrində görmədikdə narahətçiliklərini getdikcə daha ciddi şəkildə bürüzə verirlər. Jurnal isə müəllifi hər cür dilə tutur və uzunluğundan asılı olmadan dahi xəfiyyəçiyə aid hər bir hekayəyə 50 funt verməyə nəşirlər məmnunuyyyətlə razı olurlar. 1891-ci ilin sonunda Konan Doyle yeni dəstdən ilk iki hekayəni – “Mavi korbunkul”u və “Alabəzək lent”i jurnala təqdim edir. Həmin qismə daxil olan digər yazılar – “Tanınmış subay”, “Mühəndisin üzülmüş barmağı”, “Beril diadema”, “Mıs rəngli cökələr” adlanırdı. Detektiv süjetlər qurmağın çətinliyi tezliklə müəllifi çox ciddi bir şəkildə yorur və Konan Doyle artıq öz dahiyənə personajını öldürmək qərarına gəlir.²

Birinci fəslin “Ədib heç də detektiv janra qapanıb qalmaq niyyətində olmayıb” başlıqlı son dördüncü qismində ədibin 1892-ci ilin əvvəllərində

¹ Martin Booth. *The Doctor and the Detective: A Biography of Sir Arthur Conan Doyle*. New York: Thomas Dunne Books, 2000, 371 p.

² Green Richard Lancelyn & Gibson John Michael. *A Bibliography of Conan Doyle*. Oxford: Clarendon Press, 1983, 329 p.

özünü bütünlüklə “Qaçqınlar” romanına həsr etməsindən bəhs olunur. Tezliklə həmin yazı çapa təqdim olunduqda, tarixi hadisələr fonunda qurulmuş fabulanın nisbətən sönük alındığı üzə çıxır. Bəlkə də tənqidçiləri bu fikrə gətirən Konan Doyla xas detektiv təhkiyəsinin parlaq ecazı idi. 1892-ci ilin fevralında artıq ehtiyacın daşını birdəfəlik atmış ədib “Strend”-in inadla etdiyi xahişlər müqabilində yeni Holms hekayələri dəsti üçün min funt istəyir. Onun təklif etdiyi məbləğlə və müəllifin irəli sürdüyü şərtə – yazıların çətdirilməsi işində onu tələsdirməməyə jurnal danışıqsız razı olur.

“Gümüşü yal”, “Dəniz sövdələşməsi”¹ həmin qismə daxil idi. Onların yaradıcısı qalan əsərləri yazmazdan əvvəl “Vaterloo” və “Zülmət mələikələri” pyeslərini tamamlayır. Sonuncu səhnə əsərində doktor Uotson təklildə baş qəhrəman kimi Amerikada cərəyan edən hadisələr fonunda verilsə də, müəllif həmin dram əsərini nədənsə heç vaxt ortaya çıxarmır. Buna səbəb kimi Uotsonun xasiyyətindəki qadınlara olan yüksək marağın qabarıq şəkildə verilməsi də ola bilərdi.

Qalan detektiv hekayələr isə “Karton qutu”, “Sarı sifət”, “Düzənlikdə bazar” sərlövhləri ilə ədibin 1893-cü ildə İsveçrəyə səfəri ərafəsində təhvil verilir. Arvadının soyuqdəymədən sonra özünü pis hiss etməsi və dağ havasına ehtiyacı olmasına görə həmin ölkəyə yollanarkən və oranın ən səfəli guşələrindən biri olan Reyxenbax şalələsini seyr edərkən Konan Doyl həmin ilin 6 aprelində öz anasına Holmsı həmin şalələdə batıraraq öldürəcəyini yazır. O doğrudan da yeni seriyanı “Holmsın son işi” əsəri ilə bitirir və oktyabrda öz atasının da ölməsi xəbərindən sarsılır. Həyat yoldaşı isə ciyər xəstəliyindən tamamilə sağalaraq əri ilə Londona çox gümrək bir halətdə dekabrın 8-də dönür. Yeni hekayələr düjünə yekun vuran bu bədbin sonluqlu əsər bütün Britaniyanı, Amerikanı, Avstraliya və Kanadanı dərinədən məyus etsə də, həmin toplu ayrıca bir kitab kimi “Şerlok Holmsın macərələri” adı altında çap olunur. Holmsdan nəhayət ki, yaxa qurtara bildiyini ehtimal edən dəmir sağlamlıqlı, atlet görkəmli cavan ədib heç də qələmini yerə qoymur.

“Starko Monro” romani məhz həmin vaxt ərsəyə gəlir. Sonra, yəni 1894-cü ildə ədib “Parazit” əsərini başa vurur. İndi onu daha çox Napoleon obrazı və onun hökmranlıq etdiyi dövr dərinədən maraqlandırır. Onun daha iki kitabı – “Briqadir Jerarın qəhrəmanlıqları” və “Jerarın başına gələn-

¹ Qabil Əhmədov. Daha bir neçə şerlokiana nümunəsi haqqında (“Təqaüddə olan zəncinin əhvalatı”, “Sarı sifət”, “İnternatda hadisə”, “Üzü rübəndli kirayənişin”). (ikinci məqalə) // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2004, № 2, s. 146-158

lər”də baş qəhrəman Etyen Jerar artıq Napoleon dövrünə aid başlıca hərbi kampaniyaların mərkəzində fəaliyyətdə olan bədii obrazdır. Müəllif hər iki kitabda təsvir olunan hadisələrə vətənpərvər bir fransızın gözləri ilə baxır. Bu əsərlərlə qənaətbəxşlənməyən yazıçı briqadirin şücaətlərinə aid daha 7 hekayə də qələmə alır. Həmin mövzuda çalışarkən böyük qüvvələr sərf edən Konan Doyle bir fikir daim aludə edir. *“Mən hələ də bilmirəm ki, məni aludə edən fransız imperatoru dahiyənə bir qəhrəmandır, yoxsa qeyri-adi bir əbləh.”*¹ Dünyanın hökmdarı tacına yiyələnmək üçün fransız xalqının böyük bir qismini güdaza verən bu qanlı şəxsin devrilməsində Konan Doyleun həmyerlisi cavan marşal Vellingtonun komandanlığı altında 1815-ci ildə ingilis ordusunun Vaterloo kəndi yaxınlığında göstərdiyi qəhrəmanlıq müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.²

İngiltərədəki ədəbi hadisələrə qarşı çox həssas olan qüdrətli Amerikada da Konan Doyle əsərləri dönə-dönə dərc olunduğundan bununla həm müəllifin maddi imkanları xeyli dərəcədə yaxşılaşır, həm də onun şöhrəti qat-qat artır. İsveçrəyə səfər edərkən isə o artıq Birləşmiş Ştatları və Kanadanı gəzib öz qısa səfəri zamanı həmin ölkələrlə tanış olmuş, ədəbi ictimaiyyət qarşısında bir neçə yadda qalan çıxışlar etmişdi.³ Orada Redyard Kiplinqlə isə hətta dostlaşa bilmişdi. Hər ikisi okeanın o tayında keçirilmiş məşhur bir boks yarışında da olmuşdular.⁴ Çünki idmanla daim məşğul olan bu ingilis ədibi həmin növü o qədər çox sevirdi ki, o hətta boks mövzusunda Rodney Stounun baş qəhrəman kimi verildiyi “Tarixi məqam” adlı bir romanı da heç də təsadüfən qələmə almamışdı.⁵

Növbəti səfərə isə Konan Doyle yenə də ailəvi olaraq çıxır. Bu dəfə o, fironlar və ehramlar diyarı olan Misiri seçir. Paytaxt şəhər Qahirədən 800 kilometrlik məsafədə olan Xəlifə vadisində Konan Doyleun özünün və ailəsinin də olduğu turist qrupuna bir dəfə yorğa dəvələrə süvar olmuş 90 bədəvi səhra ərəbi hücum edir və az qalır ki, həmin quldurlar aciz qalan ingilis qarnizonunun gözləri qarşısında britaniyalı müsafirlərin hamısını

¹ Дойл Артур Конан. Подвиги бригадира Жерара. Послесловие М.Урнова. М.: Правда, 1987, 446 p.

² Cox Don Richard. Arthur Conan Doyle. New York. Frederick Ungar Publishing Co., 1985, 434 p.

³ Redmond Christopher. Welcome to America, Mr. Sherlock Holmes. Toronto. Simon & Pierre, 1987, 251 p.

⁴ Pointer Michael. The Public Life of Sherlock Holmes. London: David & Charles. 1975, 292 p.

⁵ Дойл А. Конан. Родни Стоун. Послесловие М.Урнова. М. Правда, 1990, 431 с.

əsir götürsünlər. Sonra Nil çayı ilə ingilis gəmisində hərəkət edərkən yazıçı öz narahatlığını yerli ingilis qarnizonunun rəhbəri general-mayor Kitçinerlə bölüşür. 1896-cı ildə evə qayıdarkən müəllif daha bir kitab – hələ Misirdə başladığı “Bernak əmi” adlı və Napoleon epoxasına həsr olunmuş əsər dərc etdirir. Onun ardınca isə “Koroskoda faciə” romanını çapa verir. 90 nəfər bədəvi çöl ərəbinin həmləsinin təsiri altında yazılmış bu kitabda yazıçı öz təxəyyülünün gücü ilə, əsir almanlara guya islamın zorla qəbul etdirilməsi şərti ilə həyatlarının hifz ediləcəyi təklifinə onlar müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Qəhrəmanlardan bir qismi sağ qalmaq xatirinə buyurulanları edir, digərləri isə etiraz bildirərək öz ölümlərini həqiqi xristianlar kimi mərdliklə gözləməyə başlayırlar.

Həmin dövrdə Konan Doyle maddi vəziyyəti o qədər yaxşılaşır ki, o Andersoy deyilən yerdə daha əzəmətli yeni bir malikanə inşa etdirir. O, həmçinin olduqca xoşuna gəlmiş Lekki Cin ilə də gizləncə görüşməyə və onun gözəlliyindən ruhlanaraq bir sıra yeni əsərlər yaratmağa nail olur. Bunlardan biri “Şerlok Holms” adlı yeni bir pyes olur. Kral teatrında tamaşaya qoyulan həmin əsəri səhnələşdirən məşhur aktyor Henri İrving 1898-ci ildə böyük uğur qazanır. Bu mövzuda daha bir pyesi isə Konan Doyle “Kornhil məqəzin” jurnalına göndərir. 1898-ci ildə ədib “Fəaliyyətə çağıran nəğmələr” adlı şeirlər və balladalar toplusunu da nəsr etdirir. Elə həmin il İtaliyaya gəzməyə getməzdən daha əvvəl o, “Strend” jurnalını da yeni hekayələrlə təchiz edir. Buraya köhnə tarixlərlə yazılmış “Buxarı yanında nəql edilmiş əhvalatlar”, “Cücülər ovçusu”, “Saatları olan adam” və “Yox olmuş sürət qatarı” daxil idi. Bunlardan sonuncusunda Şerlok Holms yalnız səhnə arxasında hərəkət edir.¹

Bu adı çəkilənlər arasında sonuncusunda təsvir edilən sirli yox olma hadisəsi artıq detektiv janra deyil, tamamilə başqa bir sahəyə aiddir. Əlbəttə bu ədibin “İtirilmiş dünya” romanı kimi fantastik janrdə də gözəl əsərləri vardır.² Amma qeyd etmək lazımdır ki, fantastika ilə səsleşən daha bir Şerlokiana nümunəsi “Dörd əl-ayaqla gəzən adam”dır.

Cin Lekki ilə məhəbbət macəraları getdikcə şiddətləndiyindən, ədib onunla qol-qola teatr foyesində gəzişərkən qəflətən öz kiçik bacısı və əri ilə üzləşəndə onlar bu hadisədən çox pərişan olaraq yazıçı ilə əlaqəni kəsmək qərarına gəlirlər. Müəllif isə “Artur Qriffits” başlıqlı lirik-sentimental

¹ Martin Booth. The Doctor and the Detective: A Biography of Sir Arthur Conan Doyle. New York: Thomas Dunne Books, 2000, 371 p.

² Дойл Артур Конан. Избранные фантастические произведения. Предисловие К.Андреева. М.: Молодая гвардия, 1957, 650 p.

əsərində Mod Selbi adlı qadınla Frenk Kross arasında sevgi mövzusunda söhbətlərə geniş yer versə də, oxucular bu kitabı müəllifin səviyyəsindən aşağı dərəcəli bir bədii yazı kimi qəbul etməklə xeyli dərəcədə narazı qalırlar.

Şerlok Holmsla vidalaşan Konan Doyleun 1901-cı ilin 2 aprelində cap etdirdiyi “Baskervillərin iti” adlı povestində də bu xəfiyyəçi obrazı bir qədər gözə dəyir. Lakin həmin əsərdəki hadisələrin baş verdiyi tarix Holmsın Reyxenbax şəlaləsi kənarında yox olmasından daha əvvəlki dövrə aiddir. Belə ki, ədib bir növ öz oxucularını aldadır və retro bir əsərlə onları sakitləşdirmək istəyir. Bundan əlavə, tənqidçilərin fikrinə görə, bütün digər Şerlokiana nümunələrində süjet Holmsdan asılı olduğu halda, “Baskervillərin iti”ində bu iş əksinə bir haldadır. Yəni nisbətən arxa planda olan Holms yalnız finala yaxın üzə çıxır və hadisələrə təsir göstərir. Povestin əhvalatlarının təsvir olunduğu yerləri – Qrimpen-Top bataqlığını, vələs pöhrəliyi talasını və həbsxana mənzərələrini müəllif Fletçer Robinsunun dəvəti ilə çıxdığı gəzinti zamanı həmin ilin əvvəlində öz gözləri ilə gördükdən sonra qələmə almışdır.¹

1889-cu ildə Cənubi Afrikada başlayan Bur müharibəsinə könüllü həkim sifətilə yola düşən ədib tezliklə oradakı Kanqmen hərbi xəstəxanasında qarın yatalağı xəstəliyinə yoluxur və az qalır ki, tələf olsun.

Yalnız möhkəm orqanizmi sayəsində o, ölümdən qurtulur və vətənə qayıdaraq hökumətin sifarişi ilə “Böyük Bur müharibəsi” elmi-sənədli əsərini yaradır. Həmin kitab bu qarşıdurmanın səlnaməsinə çevrilir. Lakin oxucuları bir şey narahat edirdi – məşhur bədii obraza çevrilmiş xəfiyyəçi Holms onları öz dahiyənə ağılı ilə bir daha heyrləndirəcəkdimi?

Amerikadakı nəşirlər 1903-cü ildə Holmsı nə isə bir yolla Reyxenbax şəlaləsindən çıxarıb dirildilməsi üçün ona 5 min dollar təklif edirlər, Nyunsens isə yalnız bunun yarısından bir qədər çox verə biləcəyini deyir. Nəşirlərə Konan Doyle yalnız beş sözün baş hərflərini göndərir: “O.K. və A.K.D.” bunlardan son üçü onun ad və familiyasının ilk hərflərini, ilk ikisi isə “okey”, yəni “oldu” sözünü bildirirdi. Bu halda, tarixlərə yaxşı diqqət verməyən müəllif səhvən öz qəhrəmanını həyata ölüm tarixindən daha əvvəl, yəni 1903-cü ildə qaytarır. Beləliklə, “Strend” məcmuəsinin səhifələrində əvvəlcə “Boş evin sərgüzəştləri”, sonra isə “Norvuddan olan iş icraçısı”, “Rəqs edən adamciyəzlər” və “Tənha velosipedçi” varid olurlar. Həmin əsərlər haqqında o özü bildirmişdir ki, ilk üç yazıda oxla

¹ Дойл Артур Конан. Собака Баскервилей. М.: Художественная литература, 1987, 272 с.

almanı sərrast vura bilmişdi. Velosipedçi barəsində olanında isə nisbətən uğursuzluğa düşmüşdü. O, Holmsın şöhrətinə layiq süjetlər üçün məsləhətləşmək niyyətilə bacarıqlı bir mütəxəssis tapmaq arzusunda idi. 1903-cü ilin dekabrından 1904-cü ilin dekabrına kimi peyda olmuş 13 povest və bir roman sonradan Nyunsens tərəfindən “Holmsın qayıdışı” başlığı altında ayrıca bir cild şəklində çap olunsada, onlardan “Qloriya Skott” və “Sarı sifət” əsərlərinin uğurlu alındığını demək bir qədər çətin idi. Bundan az sonra onun Üçüncü Edvardın zəmanəsinə aid tarixi romanı “Ser Naycel” işıq üzünə görünür. Həmin vaxtda onun həyat yoldaşı vəfat edir. Sonrakı dövrdə digər xanımı Cin Lekki ilə dördüncü bir əsrlik məşhurluq, zənginlik və ailə sevincləri yaşamış ədibin birinci dünya müharibəsi dövründə cəbhədə bir oğul itirməsi ona böyük mənəvi zərbə olur.

1930-cu ilin 7 iyul səhərində ölümün yaxınlaşdığını bütün aydınlığı ilə duyan 71 yaşlı Ser Artur Konan Doyl çətinliklə yerindən qalxıb özünü yazı masasına yetirə bilirsə də, əli qələm tutmur. Hələ keçən ay boyu aldığı çoxsaylı məktubları cavablandırmış, özü barədə yazılar vermiş mətbuat orqanlarına rəylər göndərmişdi. Ömrünün həmin sonuncu günü isə yalnız pəncərədən Susseks qraflığının axar-baxarlı mənzərələrinə nəzər sala bilir. Həyat öz axarı ilə davam etsə də, onun mənalı ömrünün son saati tamama yetmişdi. Üzünü cavan arvadına tutaraq “*Əziyyətlərini halal et!*” – deyir. Sonra isə bir neçə gün öncə yazdığı son sözləri xatırlayır: “*Oxucularım həyatım boyu nə qədər macərəlarla qarşılaşdığımıdan xəbərdar olsalar da, yaqin ki, onlardan ən maraqlısının və ən şərafəlisinin hələ irəlində məni gözlədiyini təsəvvür etməzlər.*” Bu məqamda dahi ədib iki oğlu və həyat yoldaşının əhatəsində gözlərini əbədi olaraq yumur.¹

Onun dəfn mərasimində çıxış edənlərdən yepiskop və psixoloq alim Drayton Tomas yazıçının son illərdə ruhlar dünyası üzrə apardığı tədqiqatın insanlara ölümdən sonrakı qeyri-cismani mövcudluq naminə bu dünyada alicənab və gözütöx olmağa çağırışları ilə etdiyi böyük tərbiyəvi təsirdən bəhs edir. Vilyam Cillet bir aparıcı aktyor və Holms obrazının səhnə yaradıcısı kimi dahiyənə bədi surət olan Şerlok Holmsın bəşər düşüncəsinə gətirdiyi faydanı xatırladır. Mərhumun öz detektiv əsərlərinin ilkin variantını adətən dərc etdirdiyi “Strend” jurnalının səhifəsində yerləşdirdiyi nekroloqda redaktor Qrinhof Smit dünyasını dəyişdirmiş ədibin Holms obrazı ilə nəinki az təşəkkül tapmış bir janra güclü nəfəs verməsini, həmçinin mərdlik və haqq-ədalət barədə hamıya güclü duyğular aşıladığını

¹ Daniel Stashover. Teller of Tales: The Life of Arthur Conan Doyle. New York: Henry Holt and Company, 1999, 472 p.

qeyd edir. Corc Bernard Şou isə öz başsağlığını çox qısa və bədbin bir ahənglə ifadə edir: *“Bu qədər yaxşılıqlarına layiqli qiymət verməyən əzablı dünyadan mərhum başını çox yaxşı götürüb aradan çıxdı.”*

“Deyli Herald” məcmuəsi də bütün digər mətbuat nümunələrinə qoşularaq öz səmimi duyğularını belə bir əlavə başlıq altında dərc etmişdi: *“Ser Artur Konan Doyl artıq aramızda yoxdur, amma onun yaratdığı Şerlok Holms əbədi olaraq bizimlədir”*. Bir neçə gün sonra isə qədirbilən ingilis xalqı möhtəşəm Sent-Ceyms Höll sarayında altı min adamın iştirakı ilə əzəmətli anım mərasimi keçirir.

Dissertasiyanın *“Artur Konan Doylun detektiv əsərlərindən fərqli bədii yazılarına bir nəzər”* adlandırılmış ikinci fəslinin əvvəlindəki *“Xeyrixah bədii obraz yaratmaq cəhdi”* bölməsində şərh edilən *“Raflz Hoyun kəşfi”* povestində təsvir olunan hadisələr Startfordşild qraflığı ərazisində olan kiçik Tepfild kəndində yaşayan qoca Makintayrin ailəsi ətrafında baş verir. Vaxtilə Birminhem sənaye şəhərində böyük bir silah zavodu işləmiş və biznesi iflas vəziyyətinə düşənə qədər öz oğlu Robertin rəssamlıq sənətinə yiyələnməsinə şərait yaratmış bu adam həmin kənddə *“Yaşıl vazlar”* adlı kiçik malikanədə həm də hələ evdə olan qızı gözəl Laura ilə üçlükdə yaşayırdılar. Qonşuluqda olan keşiş Spertlinin oğlu uca boylu, əzələli qamətə malik Hektor bu qızı gözəlti etmişdirsə də o, ingilis hərbi gəmilərindən birində leytenant rütbəsində xidmət etdiyindən tez-tez uzun müddət dəniz səfərlərində olurdu. Hektorun atası bu izdivacın əleyhinə idi. O belə yoxsul bir ailənin qızını almaqdansa oğlunun varlı bir ailə ilə qohumluğunu üstün tuturdu. Çünki Robertin tarixi mövzularda çəkdiyi rəsmlərin hamısı Londondakı sərgilərdə satılmadan geri qayıdırdı.¹

“Yaşıl vazlar” malikanəsinin yaxınlığındakı təpənin üstündə tezliklə Raflz Hoy adlı çox varlı bir cavan yüzlərlə ustanın köməyi ilə həşəmətli bir imarət tikdirir. Bir gün Robert bu adamla yolda rastlaşanda Raflz onu öz malikanəsinə dəvət edir, özünün qiymətli daşlar və brilyantlar kolleksiyasını ona göstərir, dahi rəssamlardan Rafaelin, Rubensin, Tasitin və digərlərinin əsərlərini bu gəncə nümayiş etdirir, ertəsi günü isə Robertin çəkdiyi rəsmlərə baxmaq üçün *“Yaşıl vazlar”* malikanəsinə gəlir və orada gözəl Lauranı görüb ona aşiq olur. O, iki rəsm əsərini bəyənərək onlara yüz funtluq çek verir. Bu səxavətli adam qarlı yolda iki təkərli arabası xəndəyə düşərkən onu çıxarmağa kömək etmiş Hektora əlli funtluq əskinas vermiş, onun dindar atasının yerli kilsənin çat vermiş divarını təmir etmək üçün

¹Дойл, Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 8. Харьков: Интербук, 1991, с. 95, 437 с.

istədiyi iki min yüz funtu dərhal ödəmiş, Gerreber qardaşlarının yerli bankından hamı öz pulunu çıxaranda oraya otuz min pul qoymuşdu. Qoca Makintair burada cinayət ola biləcəyindən şübhələnərək Raflz Hoyu gecəgündüz güdməyə başlayır və hər şənbə onun malikanəsinə ağır yüklə yüklənmiş örtülü bir arabanın qaranlıqda daxil olduğunu müəyyən edir.

Lauradan tezliklə müsbət cavab alan Raflz öz gələcək qaynına özünü əhatə edən zənginliyin sirrini ümumi şəkildə açır. Bu cavan kimyaçı müxtəlif ağır metallara güclü elektrik cərəyanı buraxmaqla illərlə təcrübələr apardığını və son nəticədə qurğusunu molibdenə, onu isə qızıla çevirməyi öyrəndiyini Robertə nəql edir. Əlinə böyük sərmayə topladıqdan sonra Raflz Hoy bu binanı sakit bir guşədə inşa etdirir və öz laboratoriyasını burada işlədir. Onun niyyəti yoxsullara hər yerdə əl tutmaqdır. Onun daha böyük arzusu isə qapalı dənizlərdən açıq okean hövzələrinə kanallar çəkdirməklə ölkələr arasında ticarəti asanlaşdırmaqdır.¹ Yetgin qələmlə yazılmış və ideal insan obrazı yaradılmış bu əsəri rus dilinə V.Dekteryov tərcümə etmiş və o, 1966-cı ildə Rusiyada çıxan səkkiz cildlik Konan Doyl külliyyatının son kitabına daxil edilmişdir. Topulunun axırıncı kitabında Albert Abramov bu kimyəvi üsulun həqiqətdə mümkünlüyü təsdiq etmişdir.

İkinci fəslin növbəti ikinci qismi “fantastik sualtı dünyanın təsviri” ilə bağlıdır. Burada “Marakot dıbsızliyi” adlı fantastik səpgili povestində okean dibində qədim atlantların indiyə kimi yaşadıkları və özlərinə yüksək texnoloji mədəniyyət yaratdıqları üç səyyahın dilindən təsvir olunur. Bunlar professor Marakot, sualtı batiskafın Amerikanın Filadelfiya ərazisində olan Merribenks zavodunda inşasında iştirak etmiş mühəndis Bill Skanleyn və Oksford universitetində statdankənar elmi işçi işləyən Sayrus Hedlidir. “Startford” adlı ingilis gəmisindən yeddi kilometr dərinlikdə olan çökəklik üzərində suya buraxılan bu aqreqatın zənciri, hava şlanqı və elektrik naqili yarı dərinlikdə azman bir xərçəngin qayçısı ilə kəsildikdən sonra tezliklə müstəqil enən batiskafdakı balonların hava ehtiyatı tükənir və səyyahlar okeanın dibinə yarı-boğulma halətində gəlib çatanda orada bayırın gur işığında başlarında maska olan adamların batiskafi əhatə etdiklərini görürlər və enmə aparatının döşəməsindəki vintləri açıb bu varlıqları içəri buraxırlar. Sonra bu səyyahları yerlilər təmiz havalı otaqlara gətirirlər. Müxtəlif dillərdə danışan yerli bir qoca qədim yunan dilinə keçəndə Marakot onu anlamağa başlayır. Bir neçə həftə okean

¹ Дойл Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 8. Харьков: Интербук. 1991, с. 406

dibində qonaq qaldıqları müddətdə Bill Skanleyn radioverici cihaz düzəldib yer səthinə özləri barədə məlumat verir. Atlantlar isə onların məktublarını şəffaf kürə vasitəsilə okean səthinə yönəldirlər.

Tezliklə mister Faberjyerin təchiz etdiyi “Marion” buxar gəmisi səyahların endiyi yerə gəlir və şəffaf kürəni tutub sindiraraq onun içindəki məktubu oxuyurlar. “Assoşieytid Press” xəbər agentliyinin aparıcı mütəxəssisi Key Osborn xilasetmə işinin təfərrüatlarını Kar-de Verderdəki radio-stansiya vasitəsilə dünyaya çatdırır. Sudan əvvəlcə bir atlant qızı çıxır. *“Professor Marakot öz kağızlarını götürüb özü üçün ayrılmış boş kayuta keçir, Sayrus Hedli atlant qızı ilə sakit bir guşəyə çəkilir, Skanleyn isə bufetə keçib təzə dostları ilə birgə boğazını yaşlayır.”*

Əsəri rus dilinə tərcümə edən E. Tolmaçevadır.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi isə *“Amansızlığa qarşı əks qəzəb”* adlanır və burada *“Xebekukun gətirdiyi xəbər”* povesti araşdırılır. Bu müəllifin ən ilk bədii yazısı olduğundan oradakı təhkiyə elə Xebekukun adından aparılır. Əsər 1873-cü ilin dekabrında “Tanrı tövhəsi” gəmisi tərəfindən okeanın ortasında tapılıb yedəyə alınmış “Müqəddəs xanım” briqantinasının Cəbəltarixə gətirilməsinin təsviri ilə başlanır. Onun içində bir nəfərin belə olmaması bu müəmma barədə hər yerdə coxlu söz-söhbət gəzməsinə səbəb olmuşdu. Boston idxal şirkətinə məxsus və 170 ton su basımı olan bu gəmidə dörd sərnəşin gedirdi¹. Onlardan biri olan Xebekuk ABŞ vətəndaş müharibəsinin Simallılar tərəfində zəncilərin azadlığı uğrunda vuruşmuş və ağır yaralananndan sonra Marta adlı qoca bir xidmətçi qadın ona səylə qulluq edib ayağa qalxmasına kömək etmiş və ona yastı formalı son dərəcə bərk və qulaq formalı bir daş vermiş, onun meteor parçasından yonulduğunu demişdi. Martanın fikrincə, qulaq seyvanı şəkilli bu daşın digər yarısı Kəbə evində saxlanılırdı. Qarı onu üstündə gəzdirərsə Xebekukun hər bir xata-bələdan xilas olacağını bildirmişdi. İnanmasa da, bu zəncinin xətrinə dəyməmək üçün Xebekuk onu özü ilə götürmüş, tezliklə Amsterdama üz tutan həmin gəmiyə 1873-cü ilin 12 dekabrında minmiş və oradan salamat çıxan yeganə adam olmuşdu. O öz başına gələnləri Liverpul məhkəməsində işi araşdırmış hakimə müfəssəl şəkildə bir neçə həftədən sonra danışsa da, bu ədalət xadimi onun dediklərinə qətiyyənlə inanmadan onu ələ salıb təhqir etmişdi.

Odur ki, özü qələmə sarılan Xebekuk bu əhvalatı yalnız on ildən sonra çap etdirə bilmişdi.

Gəmidə onunla yol yoldaşı olanlardan biri həmin bu “Russel” firmasının mühasibi Hertton, digərləri isə Nyu-Orlenndən olan mulat Septimius Qorinq və onun nökrəri idi. Gəlib çıxmamış iki matrosun yerinə

kapitan Tibbs iki təsadüfi zənci götürməli olur. Dəniz səfərinin ikinci günü güləruz kapitan öz kayutuna keçəndə həmin bu mulatın gəmi yolunu təyin edən riyazi alətləri qurdalayıb xarab etdiyini görəndə özündən çıxır. Həmin axşam Tibbsin arvadı ilə təzəcə ayaq açmış oğlu yoxa çıxırlar. Onları gəminin hər yerində axtarandan sonra Tibbs də özünü tapança ilə qətlə yetirir. Xebekuk kapitanın kayutuna cumanda Septimius Qorinqin artıq orada olduğunu görür. İndi bu gəmi, dənizçilik işini gözəl bilən bu Qorinqin göstərişləri ilə hərəkət edirdi. Xebekuk bu dəniz nəqliyyatının soyuq Avropa əvəzinə isti iqlimli Afrikaya üz tutmasından şübhələndiyini mühasib Hertona deyəndə həmin Qorinq arxadan hiss olunmadan yaxınlaşıb onların söhbətlərinə qulaq verirmiş. Xebekuk zənci qadının hədiyyəsi barədə söz salanda və onu Hertona göstərəndə Qorinq özünü bürüzə verir və bu talismanı alıb, belə yalançı şeyi dənizə atmaq lazım olduğunu deyərəkən aparıb sükanda duran təzə zənci matrosa göstərəndə o dərhal diz çökür. Həmin gecə pis yuxu görən doktor Xebekuk səhərə yaxın göyərtəyə çıxır və həmin vaxt özü ilə qonşu kayutda tapançasını təmizləyən Qorinqin əlində atəş açılır və güllə nazık düvarı deşib Xebekukun balıncına girir.

Bu adam insidentə görə nəzakətlə üzr istəyir və ertəsi günü onun nökrəri ağasının onu göyərtədə görmək istədiyini deyir. Xebekuk yuxarı çıxan kimi Qorinqin adamları olan üç zənci arxadan onun üzərinə atılır və qollarını möhkəmcə bağlayıb üzü üstə yerə yıxırlar. Xebekuk özü ilə yanaşı uzanmış mühasib Hertunun artıq öldürülmüş olduğunu görür. Qorinq həmin vaxt sahilə əlindəki fənərlə işıq siqnalları göndərir və oradan cavab alır. Sonra iki qayıq gəmiyə yan alır. Gəmi heyətinin bütün üzvləri öldürülür və Qorinqin adamları Xebekuku hörmətlə sahilə çıxarıb əvvəlcə qəbilə başçısının yanına, sonra isə ibadətqah kimi istifadə edilən iri bir tikiliyə gətirirlər. Burada yuxarı başda olan kiçik qara heykəlin bir qulağının olmadığını görəndə Xebekuk cibindəki daş qulağı oraya salanda o, elə kip oturur ki, heç yerə belə düşmür. İçəridəkilərdən alqış sədaları qopur. Həkimini xüsusi olaraq hazırlanmış bir komaya gətirir və ona xidmət üçün cavan bir qulluqçu da təhkim edirlər. Lakin iki gündən sonra Septimius gecə yarı gəlir və ona özü ilə getməsini buyurur. Sahildə Xebekuku içərisində su və ərzaq ehtiyatı olan kiçik bir qayıq gözləyirdi. Qorinq ancaq baş barmağı qalmış sağ əlini göstərərək bunu ağ adamların etdiyini və ona görə də daim onlardan intiqam aldığı deyir. O. "Müqəddəs xanım" gəmisinin heyətini özünün tələf etdiyini boynuna alır. Damarlarında həm ağ dərililərin, həm də zəncilərin qanı axsa da, avropalılarından həmişə intiqam alacağını etiraf edir. Tezliklə o, burada hakimiyyəti ələ alacağına görə

Xebekukun bu qəbilədən aralanması ona münasibdir. Qayıq şimal tərəfə sürsə ağ dərilələrin ağalıq etdikləri əraziyə çox tez çatacağı ona bildirilir. Beləliklə, bu əsər zülmün əks qəzəb doğurmasına bir işarə kimi çox mühüm bir mövzuya həsr olunmuşdur.

Həmin ikinci fəslin son dördüncü bölməsinə *“Kapital dünyasının eybəcərlikləri”* adı verilmişdir. İngilis dilli oxusulara 1890-cı ildə çatdırılmış *“Gerdlston Ticarət evi”* sosial-məişət romanı zirək işbazların başqalarının əməyini mənimsəməklə varlanmalarından bəhs edir. Otuz il əvvəl Con Gerdlston bu şirkəti Afrika ilə gəmişlik ticarəyi aparmaq üçün yaratmışdı. Firmanın yelkən gəmiləri son dərəcə köhnəldiyindən onlardan çoxunun hər an batmaq təhlükəsi vardır. Belə gəmilərdən biri olan “Qara Qartal”ın kapitanı Miqqs çox kiçik məvacib alır, onun nə ailəsi, nə də uşaqları olduğundan daim sərxoş olur və tabeliyindəki dənizçiləri güllə ilə vura bilirdi. Gəmini təmir etmək barədə bu adam tələb irəli sürəndə Gerdlston su üzərində zorla duran bu təknəni yalnız dənizçilərin məvacibini kəsmək hesabına təmir edə biləcəyini deyir. Gerdlstonun oğlu Əzra atasından da zalım adamdır. O, axşamlar içir və qumar barlarında vaxt keçirir. Atasını uşaqlıq dostu Con Harlstonla ölüm yatağında baş çəkəndə qoca kommersant xəbər xudur ki, bu adam öz qırx min funtunu qızı Ketin adına keçirir və o, bu məbləğdən yalnız ərə gedəndən sonra istifadə edə biləcəyini öz vəsiyyətinə göstərir.¹ Əgər həmin vaxta kimi qız ölərsə bu pullar ata Gerdlstonun ixtiyarına keçəcək. Gerdlston xəstənin yanında müqəddəs İncilə əl basıb bunlara dəqiq əməl edəcəyinə and içir və dostu ölən kimi qızı öz evinə gətirir.

Tezliklə Gerdlstonun firması iflasa vəziyyətinə düşdüyündən ata öz şəriki olan oğluna bu barədə həqiqəti məlum edəndə oğlu onun üzünə qayıdır. Liverpul və Hamburqdakı buxar mühərrikli təzə gəmilərlə onlar rəqabətə dözə bilmirlər. Con Gerdlstonun 22 min və 17 min funta aldığı iki təzə gəmi La-Manş boğazında sıx dimanda bir-biri ilə toqquşanda onlardan biri dərhal batır, digəri isə özünü zorla Falmut limanına cox pis vəziyyətdə çatdırır. Ata həmçinin oğlundan xəbərsiz Kornuel mədəninə böyük pullar qoymuş, başlanğıcda böyük gəlirlər götürmüş, amma tezliklə oranın səhmləri sifir səviyyəsinə enmişdir. Tanqanika gölü ətrafında qızıl çıxaran şirkətə otuz üç faiz maya qoysa da, iki aydan sonra həmin təşkilat da siradan çıxır. “Dyurer və Holler” şirkətinə faizlə verdiyi borclardan da bir

¹ Дойл Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 4. Харьков: Интербук, 1991, с. 34

nəticə hasil olmur. “Levantiya neft şirkəti”nə qoyulan pulları da onun xəzinədarı oğurlayıb aradan çıxır.

Mərhum dostunun qızı Ket Harlstonla evlənmək təklifinə Əzra razı olsa da, qızın ürəyi atasının əmisi nəvəsi Tomdadır. Bu yaraşlıq oğlan Edinburq unuversitetinin tibb fakültəsindəki təhsilini atsa da Ket sevdi. Bundan xəbər tutan qoca Gerdlston əvvəl Tomu şərik sifətilə öz yanına işə götürür və öz səhmlərindən beş min funtluğunu ona aldıraraq işlərini yoluna qoyur. Sonra isə qızı özü ilə Portsmut yaxınlığında olan Hempton Abbatlığına gətirib orada əsir saxlayır. Elə ilk axşam onların cavan xidmətçiləri Rebekka Teylfors da bu kif iyi verən qədimi binaya gəlir. Şənbə günü Əzra atasına orada baş çəkir və Ketin ona ərə getməkdən qətiyyətlə imtina etdiyini biləndə Burt adlı bir canını gətirib beş yüz funta qızı öldürməklə onun hesabındakı qırx mini ələ keçirməyi qətdirlər. Ket isə hündür hasara yaxın olan anbar binasının damına qalxır və iki təkərli arabada yol ilə gedən bir xanımdan xahiş edir ki, qohumu Tom Dimsdeylə onun yerini bildirsin. İsa ələ gətirir ki, həmin Tom bu dul qadın missis Skanleynin adaxlısı mayor Klatterbekin dostu çıxır.¹

Əzra növbəti həftə sonu qatili özü ilə Abbatlığa gətirir və həmin gün Ketə məktub yazıb guya onun buradan qaçmasına kömək üçün axşam doqquzda həyətdəki iri palıd ağacının altına gəlməsini istəyir. Kağızı gətirən qulluqçu Rebekka onu oxuyur və Əzranın bu görüşünə qısqançlıqla yanaşır. Odur ki, Ketin plaşını xəlvətcə götürüb həmin ağacın altına gələn Rebekkanı qaranlıqda səhv salan canı Burt öz dəyənəyinin sərrast zərbəsi ilə vurub öldürür. Bu halda, gəlib çıxan və arxa qapının dalında gizlənən Tom Dimsdeyl, onun dostu mayor Klatterbek, fon Baumser və onun tapdığı daha iki nəfər həmin qapının kilidinin açıldığını, Gerdlstonların və Burtun qoltuqlarındakı meyiti yaxınlıqdakı relslərin üstünə qoyduqlarını görürlər. Onlar Burtu yaxalayır, ata-oğul isə aradan çıxıb bilirlər. Onlar kiçik yelkən barkasında öz firmalarının “Qara Qartal” gəmisinə özlərini yetirirlərsə də, gəmi İspaniyaya gedib çatmır və La-Manş boğazında sahildən yarım mil məsafədə batır. Əzra sahil qayalarından birinə dırmaşır, atasına isə orada yerin ancaq bir adamlıq olduğunu deyib onun başını təpikləyir və onu suyun dibinə göndərir. Sonralar Əzranı San-Fransisikoda olan bir əxlaqsızlıq evində cir-cındır içində işləyən görmüşdülər. Firmanın rəhbərliyi Tom Dimsdeylə keçir. O, tədricən həm şirkəti boclardan azad edir, həm onun gəmilərini təmir etdirir, həm də Ketlə xoşbəxt bir ailə qurur.

¹ Дойл Артур Конан. Собрание сочинений в 8-и томах. Том 4. Харьков: Интербук, 1991, с. 31

Tədqiqatın üçüncü fəslə artıq bu yazının sırf detektiv yaradıcılığına həsr olunduğundan onun sərlövləsi də onun ədəbi qəhrəmanı ilə bağlıdır – *“İstedadlı və köməksiz qızlara Holms qayğısı və Holmsa dövlət təşkilatlarından edilən müraciətlər”*. Həmin fəsildə araşdırılan ilk əsər *“Sərvət namınə zorla nikah”*dir. Bu bədii yazının başlığı *“Tənha velosipedçi qızın əhvalatı”* adlanır. Burada Holmsın yanına 1895-ci ilin 23 aprelində Surrey qraflığının Farnham qəsəbəsindən Vayolet Hanter adlı gənc bir qız gəlir. O orada on yaşlı bir qıza musiqi dərsi keçir və anasının yanına yalnız həftə sonu gəlirdi. Uşağın atası Karruterz adlı orta yaşlı dul bir kişi bir il musiqi dərsinə görə ona yüz iyirmi funt verəcəyi barədə şərt kəsir. Uşaq dərsləri yaxşı mənimsəyir. Vayoletin atası öləndə qədər uzun müddət imperiya teatrında dirijor işləmişdi. Qızın yeganə qohumu Ralf Smit isə Cənubi Afrikada on beş il varlı bir həyat sürmüşdü. Elə Karruterz də guya qızın əmisinin son günlərində İohanesburqda Ralfin yanında olduğunu yalandan deyir.¹ O, “Taymz” qəzetinə verdiyi elanla Vayoleti və anasını tapır və qıza iş verir. Əslində isə Cənubi Afrikadan Vudley adlı bir tərbiyəsiş adam və onun keşiş cildində olan dostu Vilyamson dərslərini Karruterzə vermişlər.

Qızın əmisinin böyük varidatına qanuni yolla sahib olmaq üçün Vudley bu qəşəng qızı almaq istəyir. Amma Karruterzin də Vayoletlə ailə qurmaq niyyəti vardır. Odur ki, velosipedlə Farnham dəmir yolu stansiyasına öz velosipedi ilə hər həftənin sonu gedəndə və növbəti həftənin səhəri qayıdanda Karruterz qızı aralıdan həmçinin velosipedlə müşayət edir ki, onu Vudleyin mümkün təcavüzündən qorusun. Çünki bu yarım-vəhşi və “keşiş” Vilyamson qızın yolu üstündəki Çarinqton-holl adlı boş malikanədə kirayə qalırlar. Qız cümə günü bu işi tərək edəcəyini Holmsa yazanda xəfiyyəçi və Uotson bu yolun üstündə busqu qururlar və caniləri yaxalayırlar. Vudley tapança ilə Karruterzin mehtərini yaralayır. Karruterz isə zorla qızla kəbin kəsdirən Vudleyə atəş açır. Holms həmin keşiş Vilyamsonun nikah kəsməyə rəsmi lisenziyası olmadığını və tərəflərdən birinin razılığı olmadığı halda kəsilən kəbini qanunsuz saydığını bildirir və yaralıları yardım göstərmiş Uotsonu o, polis dalınca göndərir. Əhvalatı nəql edən doktor məhkəmənin Vilyamsona yeddi il, Vudleyə də on il həbs cəzası kəsdiyini, qızın isə əmisindən qalan mirasın köməyi ilə adaxlısına

¹ Qabil Əhmədov. Daha bir neçə şerlokiana nümunəsi haqqında (“Tənha velosipedçi qızın əhvalatı”, “Baskervillərin iti”) (birinci məqalə) // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2004, № 3, s. 96-109.

elektrik malları istehsal edən “Morton və Kennedi” firması təsis etməyə şərait yaratdığını sonda bildirir.

Əsər ilk dəfə 1903-cü ildə “Kolyerz Vıykli”də, bir aydan sonra isə “Strend” adlı ədəbi jurnalda çıxmışdır. Tədqiqatçının araşdırdığı “Alabəzək lent” adlı əsərdəki hadisə 1888-ci ilin aprel ayında baş verir. Uzun müddət Hindistanda yaşamış doktor Roylot oğurluq etmiş qulluqçusunu döyüb öldürdüyünə görə uzun müddət həbsdə yatıb daha da kobudlaşır, sonra isə dul qalmış bir general arvadını alır və onunla birlikdə vətənə qayıdır. Tezliklə qatar qəzasında həlak olan bu qadının iki qızı doktor Roylotun himayəsində qalır. Mərhum arvadının vəsiyyətinə görə, onun torpaq sahələrindən hər il gələn min funt-sterlinqlik gəlirin yarısı ərə gedəcəkləri zaman bu iki qıza qalmalı idi. Böyük qız Culiya nişanlanandan sonra çox müəmmalı şəkildə elə evdə həlak olur. Kiçik qız Elen də ərə getmək ərəfəsində bacısı kimi gecələr fit səsi eşitməyə başlayır və Holmsdan kömək istəyir.¹

Holms öz dostu Uotsonla birlikdə doktorun öz ata evinə - Stok-Morendə yaşadığı mülkə gizləncə girib malikanənin pis gündə olduğuna və yalnız üç otağın yaşayış üçün az-çox münasibliyini görürlər. Xəfiyyəçini ən çox maraqlandıran Roylotla Elenin otaqları arasındakı qəribə nəfəslik və ondan qızın çarpayısına gələn qalın qaytan olur. Yalnız Roylotun otağındakı metal seyfin üstündəki nəlbəkiddə olan südü görəndə Holms qaytanın nə üçün olduğunu dərk edir. Bunu xəfiyyəçi Roylotun kreslosunun üstündə olan başı ilgəkli uzun qamçısından da başa düşür. Həyətdə güclü pavian meymunun və bəbinin gecələr asudə gəzməsinə baxmayaraq onlar axşam malikanəyə gəlir və Elenin otağında gizlənilir. Gecə saat dördə Holms qaytanı qamçılıyır və az sonra Roylotun otağından tükürpədicə bir bağırtı eşidilir. Bir qədər sonra xəfiyyəçi ev sahibinin otağına keçəndə onu kreslosunda ayaqlarını uzatmış halda görür. Əlindəki fənərin işığında Roylotun alınına sarılmış bataqlıq gürzəsini görəndə Holms ehtiyatla uzun qamçını götürür və onun ilgəyini ilanın boynuna keçirərək bu qorxunc heyvanı seyfə atıb cəld onun qapısını bağlayır. Oxucular Holmsın Beykerstritdə qızın atalığı ilə qarşılaşarkən göstərdiyi təmkinə, Elenin xəfiyyəçiyə əmək haqqının yalnız ərə gedəndən sonra verəcəyi barədə vədlə razılaşması kimi alicənablığına, qorxunc ilanla qədər rəftarındakı qoçaqlığına, cinayətin mexanizmini əlüstü başa düşə biləcək iti zəkası olmasına görə bu bədii

¹Doyl, Artur Konan. Baskervillərin iti. (Topludakı beş əsərdən biri “Alabəzək lent”). Rus dilindən tərcümə edən: Beydulla Musayev. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, 294 s.

obraza rəğbətləri daha da artır. Əsər ilk dəfə 1892-ci ildə “Strend” jurnalında çap olunub.

Üçüncü fəslin “*Mömin adam qətl işləyir*” adlı növbətu bölməsi “Ledi Frensis Karfaksın itməsi” hekayəsinə həsr olunub. Burada kübar zümrədən olan bu qırx yaşlı qızın başına gələn fəlakətdən bəhs olunur. Onun vaxtilə sevmiş olduğu Filip Grin adlı yaşadı Cənubi Afrikada iyirmi il taxıl becərüb satmış və evlənməyə kifayət edəcək qədər pul topladıqdan sonra sərgərdan gəzən Frensis gəlib Lozannada tapmışdır. Lakin qız həyatdan küsdüyündən ondan üz döndərir və Badenə üz tutur. Onun tərsliyi bəlkə də ərə gedib Lozannada qalan qulluqçusu Meri Divayna görədir. Tezliklə ər-arvad Şlessingerlərlə yaxınlıq edən Karfaks özünün qalan ömrünü ibadət işinə həst etmək niyyətinə düşür. O bilmir ki, bu qorxunc canilər Holmsın kartotekasına düşmüşlər.¹ Londondan dərhal aralana bilməyən Holms əvvəlcə qızı tapmaq üçün doktor Uotsonu İsveçrəyə göndərir.

Sonra bu iki dost qızın bu ər-arvadla birgə Londona qayıtmasını təyin edirlər. Frensis Karfaksın boynunda olan çox bahalı brilyant boyunbağını bu adamların oğurlayıb satacaqlarını bildiyindən Holms bu paytaxt şəhərdəki lombardları və əhalidən ziynət əşyaları qəbul edən dükənləri gəzib həmin zərgərlik malının pullarının ilk gəlişdə canilərə yalnız yarısını verməyi bərk-bərk tapşırır. Tezliklə belə bir xəbər gəlir və xəfiyyəçi həmin dükəna Filip Qrini müşahidəçi qoyur. Bu qoçaq adam canilərin nəinki Poltney-skver 36 ünvanında yaşadıklarını, həmçinin çox yekə bir tabut sifariş etdiklərini müəyyənləşdirir. Holms öz dostu ilə həmin ünvanı gedib ortada olan iri tabutun qapağını qaldıranda orada təzə ölmüş doxsan yaşlı bir qarı meyiti görürlər. Şlessinger bildirir ki, bu onun arvadının keçmiş dayəsi olduğundan onu qocalar evindən çıxarıb burada həqiqi xristianlar kimi qulluq etmişlər. Bu vaxt onun arvadının gətirdiyi polis zabiti Holmsa ordersiz özgə evinə daxil olub axtarış aparmasının qanunsuz iş olduğunu məlum edir və Holmsla Uotsonu küçəyə çıxarır. Bütün gecəni qəlyan çəkən Holms sübh açılarda yenidən Poltney-skverə gəlir və artıq qəbristanlığa tərəf hərəkətə gəlmiş dəfn mərasiminin iştirakçılarını dayandırır. O, tələsik halda tabut qapağının vintlərini acaraq onun alt mərtəbəsindən xloroform tamponu ilə huşsuz hala gətirilmiş Frensis oradan çıxarıb Uotsonun köməyi ilə huşa gətirirlər. Şlessingerlər

¹Doyl, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, 1152 с.

isə Holmsı görüb malikanənin dal qapısından sivişib izlərini itirirlər. Əsər ilk dəfə 1911-ci ilin dekabrında “Strend” jurnalında çıxıb.

Bu fəslin “*İtmiş amerikalı gəlinin London hoqqaları*” adlı dördüncü bölməsi Artur Konan Doylun “*Zadəgan subay*” əsərinin qəhrəmanı lord Robert Sent-Saymon barəsindədir. Amerikaya 1887-ci ildəki səfəri zamanı o, qızıl yatağı sahibkarı Alloizus Loranın yeganə qızı gözəl Xetti ilə o, tanış olur və ata-balanı İngiltərəyə qonaq gətirir. Amerikalı millionçu vaxtilə Xarici İşlər naziri olmuş bir adamın oğlu ilə qohumuğa sevinir və bir milyon dollarlıq cehiz pulu ayırır. Kasıblaşdığına görə öz nadir rəsm kolleksiyasını satmış Robert də bu izdivaca çox fərəhlənir. Lakin Hannover-skverdəki Müqəddəs Georgi kilsəsində kəbin kəsdirəndən sonra bu cütlük Alloizusun Lankəşir-Qeytdə kirayə etdiyi malikanədə təntənəli nahar süfrəsi başına keçəndən az sonra Xetti Loran üzr istəyib guya bir anlığa masadan aralanır və birdəfəlik yoxa çıxır.¹ Qızın atası polisə rəsmi şikayət versə də, inspektor Lestreyd bu axtarışda heç bir uğur əldə edə bilmir. Biyabır olmuş Robert Sent-Saymon dahi xəfiyyəçidən bu işə aydınlıq gətirməsini rica edir.

Holms işə başlamamış inspektor Lestreyd özünü Beyker-stritdəki mənzilə yetirir və Xettinin gəlin paltarını Hayd-parkdakı göldən tapıb çıxardığını deyir. Paltarın cibindən tapılan qutuda isə mehmanxana hesabı və rəqəsinə bükülmüş nişan üzüyü çıxmışdır. Holms həmin kağızda yemək və yatmaq xərclərinin çox baha olmasına diqqət verəndə Lestreyd gülərək onun digər tərəfinə baxmaq lazım olduğunu deyir. Orada “*Hər şey hazır olanda çıxarsan*” və “*F.M.*” imzası dururdu. Lestreyd bu hərflərin bəyin köhnə məşuqəsi Flora Millerə məxsus olduğunu düşünərək onu həbs etmişdir. Çünki bu qadın kilsədən çıxarkən Xetti Loranı pis söyüşlərlə təhqir etmişdi. Həmin qəbzdən istifadə edən Holms bahalı London mehmanxanalarından birində amerikalı Frenk Mayldın bir qızla qaldığını müəyyən edir. Eyni zamanda o, Robert Sent-Saymonu da öz mənzilinə dəvət edir. Qız nikah mərasımında öz keçmiş sevgilisini görəndə əlindəki gül dəstəsinin döşəməyə düşdüyünü deyir və qulluqçunun köməyi ilə onunla birləşir. Bu adam uzun müddət qırmızı dərilili apaçilərin yanında Kanadada əsarətdə olduğuna görə Xetti onu ölmüş bilirdi. Odur ki, o, ortada qalmış zadəgandan səmimiyyətlə üzr istəyir. Bütün bunları eşidən Robert qalxır və nəzakətlə təzim edərək otaqdan çıxır. Holms isə qonaqlarını yeməyə və

¹ Tracy Jack. The Encyclopaedia Sherlockiana. New York: Doubleday, 1977, 4335 p.

şəraba qonaq etdikdən sonra bir xeyli müddət skripka çalıb gecəni rövneqləndirir. Əsər ilk dəfə 1892-ci ilin fevralında çap olunmuşdur.

Üçüncü fəslin “*Doğma qızına nifrət edən ata*” adı ilə təqdim edilən beşinci bölməsində “*Misvari fisdıqlar*” əsərinin ideya-bədii təhlili verilmişdir. Burada povestin qəhrəmanı Jefri Lukasl yenidən evlənəndən sonra azyaşlı oğluna mürəbbiyə tutur və məlum olur ki, ev sahibinin əvvəlki arvadından olan qızı ev və əmlak iddiası irəli sürəndə o, mürəbbiyə Vayolet Hanterə hörüklərini kəsməsini və səhərlər arxası pəncərəyə tərəf əyləşməsini tələb edir. Bu qız çöldəki adamın Lukaslın gələcək kürəkəni olmasını dərk edir, sonra isə həm ailənin böyük qızının saçlarını, sonra isə qızın özünü bağlı qapı dalında tapanda Holmsı “*Misvari fisdıqlar*” malikanəsinə köməyə çağırır.¹ Mürəbbiyə Vayolet Hanterə görünüşcə çox oxşayan öz doğma qızı Alisanı dəlixanaya saldırmağa hazırlaşan atanı həyətdəki vəhşi itin təcavüzündən Doktor Uotson, Alisanı isə ev düstaqlığından Holms xilas edib sevgilisinə qovuşdurur. Əsər ilk dəfə 1904-cü ildə nəşr edilmişdir.

Bu fəsildəki altıncı bölmənin sərlövhəsi “*Varlı qohumdan gizlin olan izdivac*” kimi verilmişdir və burada həm dramatik, həm də lirik hekayə olan “*Yoxa çıxmış reqbi oyunçusu*” əsəri barədə söz açılır. Bu hekayədə Siril Overton adlı bir məşqçinin xahişi ilə itmiş reqbi oyunçusu Qodfri Stountonu Holms axtarmağa başlayır və Kembric Universitetinin komandasının aparıcı oyunçusu olan bu adam Londondakı mehmanxanalardan birində axşam vaxtı teleqram alıb ona cavab yazır və hara isə çıxıb gedir. Holms mehmanxana nömrəsindəki su çəkəndə olan tərs yazıda”... *Allah xatirinə bizə kömək edin*” kəlməsini oxuyur və altda imza olmadığını görür. Holms yaxınlıqdakı poçt şöbəsinə gəlir və giya özünün göndərdiyi teleqrama imza qoymadığını və bu səbəbdən göndərişin gedib yerinə çatmadığını deyir. Xidmətçi qız əllə yazılmış çoxlu teleqramlar arasında Qodfrinin göndərişini tapıb çıxaranda Holms iti nəzərlərlə onun Kembric şəhərində yaşayan doktor Lesli Armstronqa yollanıldığını görür. O, idmançının çəmədanından bu həkimə müalicə haqqı kimi verilmiş otuz funtluq bank çekini də əldə edir. Lakin həmin həkim əvvəlcə Holmsın Qodfrinin çox varlı əmisi Maunt Ceyms tərəfindən işə qoşulduğunu güman edərək xəfiyyəçiyə qarşı sərt mövqe tutur. Amma əsərin sonunda məlum olur ki, Qodfri əmisi qoca lord Maunt Ceymsdən xəbərsiz kasb bir qızla xəlvət şəkildə evləndiyinə görə əmisinin var-dövlətinə varislikdən məhrum olmaqdan qorxur. Onun cavan arvadı isə qorxulu vərəm xəstəliyindən elə

¹ Артур Конан Дойл. Записки о Шерлоке Холмсе. М.: Правда, 1989, с. 339

bir dərəcədə əziyyət çəkir ki, heç öz işinin ən bacarıqlı mütəxəssisi doktor Lesli Armstrong belə onu xilas edə bilmir. Hekayə kədərli notlarda bitir. O ilk dəfə 1904-cü ilin avqust ayında diqqətə çatdırılır.¹

Yeddinci bölmə isə *“Vətəni satan hərbiçinin aqibəti”* başlığı altındadır.

“Brüs Paddington çertyojları” əsərində söhbət Birinci dünya müharibəsindən xeyli əvvəl hazırlanmış sualtı qayıqların sxemlərindən gedir. Onların hasil olunmasına qədər yüz minlərlə funt dövlət vəsaiti xərclənmiş, çoxlu sayda patentlər alınmışdır. Vulviç şəhərində yerləşən Arsenal idarəsindəki seyfdə saxlanılan on mühüm sənəddən üçü yoxa çıxmış, yeddi az əhəmiyyətli isə oranın öldürülmüş işçisi Kadoqan Vestin cibindən tapılmışdır. Bu barədə qəzetlərdən məlumat əldə edən Doktor Uotson bunu dostuna xəbər verir. Çünki həmin səhər Holms öz böyük qardaşından evdə onu gözləməsi barədə teleqram almış və həmin bu Kadoqan Vestlə bağlı onun yanına gəlmək istədiyi orada qeyd olunurdu. Qardaşının xahişi ilə təhqiqata başlayan xəfiyyəçi Kadoqanın vaqon damından yıxıldığı yerə gəlir və orada qan olmadığını görəndə mərhumun ayrı yerdə öldürüldüyünü başa düşür. Məlum olur ki, yeraltı metro xətti ilə şəhərlərarası qatarların kəsişdiyi yerdə qatarlar, metro vaqonları üçün dayanıb bir neçə dəqiqə gözləyirlər. Maykroft Holms kiçik qardaşına üç xarici agentin adını və ünvanını verir. Onlardan Hüqo Oberşteynin evinin həmin kəşişmə yerində olduğunu bilən kimi Holms cinayəti açır, çertyojları tapıb gətirir və kralıqdan brilyant qaşlı sancaq hədiyyəsi alır. Əsər 1908-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

“Masqreyvlərin ailə ritualı” əsərindəki hadisələr xəfiyyəçinin öz dostu ilə rastlaşmasından daha əvvəlki dövrdə baş verdiyindən təhkiyyə Holmsın öz adından aparılır. Buradakı başlıq *“Kral Çarlzın 1642-ci ildəki edamı və Hoims”* kimidir. Reyçinald Masqreyv məşhur zadəgan kimi öz qəsrində böyük xidmətçi ştatı saxlayırdı. Lakin onun Branton adlı çox ağıllı bir nöqəri qəflətən yoxa çıxdığına görə bu adam öz tələbə yoldaşı Holmsa kömək barədə müraciət edir və onu təhqiqat aparması üçün öz malikanəsinə aparır.² Holms başa düşür ki, ritualın mətnində 1642-ci ildə boynu vurulmuş Birinci Çarlzın tacının və hakimiyyət əsasının baş hissəsinin yeri

¹Дойл, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, с. 631.

²Sir Doyle, Arthur Conan. Sherlock Holmes: The Complete Novels and Stories in 2 volumes. 4 Novels and 56 Short Stories in 2 volumes. With an Introduction of Loren Estleman. New York. Bantam Books, 1986, p. 358.

qapalı şəkildə göstərilmişdir və Branton onları gizli yerdən çıxarmaq istəyərkən fəlakətli aqibətlə üzləşir. Onun ölümündə təqsirli olan bir qulluqçu qız isə yoxa çıxıb izini birdəfəlik itirir. Holms Brantonun meyitini elə həmin qiymətli şeylərin olduğu sandığı qucaqlamış halda tapıb ev sahibinə göstərir. Qiymətli relikviyaları isə böyük ödəniş sayəsində hökumət Masqreyvdə qalmasına icazə verir. Əsər 1893-cü ilin mayında çap olunmuşdur.

Üçüncü fəslin doqquzuncu bölməsinin sərlövhəsini dissertant *“Xarici işlər nazirinin sarsaq arvadı”* qoymuşdur. Əsərin adı isə *“İkinci ləkə”*-dir.¹ Bu bədii yazıda Holmsa kömək barədə müraciət edənlər Baş nazir lord Bellencer və Avropa İşləri üzrə nazir Trelonı Houpdur. Qəzəbli vaxtında Avropanın ən müqəddir monarxlarından biri Britaniya hökumətinə göndərdiyi təhqiramız bir məktubu həmin nazir öz evinə gətirib metal qutuda kilid altında saxlayır. Amma Londonda yaşayan xarici agent Edvard Lukas onun arvadının gəncliyində ayrı bir adama vaxtilə ağılsızcasına yazdığı sevgi məktubunu ələ keçirdiyindən bu qadını şantaj edərək həmin monarxın göndərişi ilə mübadilə edir. Lakin bu agentin Fransada yaşayan qısqanc zövcəsi onu bıçaqlayıb öldürür. Amma nazir arvadı agentin mənzilində növbə çəkən polis konstebliini aldada və monarxın məktubunu gizli yerdən götürüb Holmsa çatdırır bilir. Xəfiyyəçi metal qutunu nazir arvadındakı ikinci açarla açıb onu yerinə qoyur və xanımı ələ vermir.

Əsər 1904-cü ilin dekabrında dərc olunmuşdur.

“Dəniz sazişi” povestinin dissertasiyadakı analizi üçüncü fəsilə onuncu yerdədir. Onun dissertasiyadakı başlığı *“İngilis hökumətindən vədaxiləflük”* adlanır.

“Dəniz sazişi” əsərində XIX əsrin sonunda Böyük Britaniyanın apardığı məkrli siyasətdən bəhs edilir. Bu ölkənin Fransa və Rusiya ilə global səviyyəli üç tərəfli rəsmi sazişi olduğu halda, müəllifin vətəni İngiltərə ilə İtaliya arasında Aralıq dənizi hövzəsində hegemonluq barədə xəlvəti bir bağlaşma Baş nazirlər səviyyəsində imzalanır və fransız dilində bir nüsxədə tərtib olunmuş bu məxfi sənəd son dərəcə gizli saxlanılsa da, həmin saziş qəflətən yoxa çıxır. Həmin vaxt Xarici İşlər nazirinin qardaşı oğlu Persi Felps onun üzünü köçürür və bir neçə dəqiqəliyə özünə qəhvə gətirmək üçün aşağı düşür. Axtarışlardan heç bir nəticə hasil olmayanda Felps dərd eləyib yorğan-döşəyə düşür və özünün məktəb yoldaşı olmuş Doktor Uotsondan dostunu Briarbrey malikanəsinə - onun yanına

¹ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. Послесловие В.Ливанова. М.: Правда, 1989, с. 194

gətirməsini xahiş edir.¹ Xəstə öz evində xəfiyyəçiyə bildirir ki, onu işdən qovulma, qohumu olan lord Holdhöstü isə istefa gözləyir. Holms iki gün ərzində müəyyən edir ki, sənəd elə Felpsın başı üstündə, divardakı gizli yerdə imiş. Onu oğurlayan isə elə nişanlısının qardaşı Cozef Harrison imiş. Felpsın hələ ərə getməmiş nişanlısı və onun dələduz qardaşı da elə bu diplomatın evində qalırlarmış. Xoşbəxtlikdən həmin sənəd xarici dövlətlərin ixtiyarına keçəsi olmur. Əsər 1893-cü ildə dərc olunmuşdur.

“Kraliçanın ərinin sərgüzəşti” əsəri isə “Beril tac” povestinin motivləri əsasında. Burada Holmsın müştərisi Londonun əhəmiyyətə ikinci bankının sahibi Aleksandr Holderdir. Kraliçanın əri ən gözəl tacı gətirib girov qoyur və qısa müddətə iri bir məbləğ götürür. Bankir tacı evə gətirir və oradakı seyfə qoyur. O, dözə bilməyib tacı evdəkilərə göstərir. Onun qumara aludə olmuş oğlu atasından min funt borc istəyəndə imtina cavabı alır. Tac gecə ikən oğurlanır və Holms təhqiqata başlayır. Məlum olur ki, bank sahibi öz ölmüş qardaşının yeganə qızını evində saxlayır və o, gizli məşuqu Corc Bernvelə tacı oğurlayıb ötürür. Bankirin oğlunun dostu olan bu adamı qar üstündəki ayaq izləri ilə tapan xəfiyyəçi tacın satıldığı adandan on qat qiymətə geri alıb ata Holderə qaytarır. Həmin məbləği isə xəfiyyəçi bankirdən alır. Beləliklə, həm kraliçanın əri, həm də Alrksandr Holder biyabırılıqdan xilas olurlar.² “Strend” jurnalı onu 1892-ci ilin yazında çap etmişdir.

Növbəti on ikinci bölmə *“Holmsın qardaşı işə qarışır”* başlıqlıdır. Burada nəzərdən keçirilən “Tərcüməçinin sərgüzəşti” hekayəsində Holms yunan dili mütəxəssisi Melası ölümdən qurtarır. Latimer adlı bir adam ona iş təklif edir və onlar kareta ilə bir qədər gedəndən sonra Latimer içərisində qurğuşun olan dəyənəyini qaldıraraq onu qorxudur və pəncərələrin pərdələrini örtür. Gəlib çıxdıqları yerdə onları qoca bir adam içəri aparır və Melas bir həmyerlisi ilə qarşılaşır. Acından və susundan üzülmüş bu adama deyilənləri tərcümə etməklə yanaşı arada o öz adından da suallar verir. Sonra bu adamın bacısını da həmin otağa gətirirlər. İncidilən adam atasından qalma malikanədən və varidatdan bacısının xeyrinə imtina etməkdən boyun qaçırır. Bu adam tərcüməçi Melasa buranın ünvanını

¹ Дойл Артур Конан. Записки о Шерлоке Холмсе. М.: Правда, 1983, с. 321

² Arthur Conan Sir Doyle. “Sherlock Holmes: The Complete Novels and Stories” in two volumes. 4 Novels and 56 Short Stories in 2 volumes. Volume 1. With an Introduction of Loren Estleman. New York: Bantam Books, 1986, p. 641

bilmədiyini deyir.¹ Beş qızıl sovrin alan tərcüməçini yarı yolda düşürürlər. Dinc durmayan tərcüməçi “Deyli Nyuz” qəzetinə elan verməklə həmin yerin Bekinhem qraflığında Mirta Villas olduğunu müəyyən edir və oraya gedir. Onun ardınca həmin ünvana öz böyük qardaşı və polis zabiti Lestreydlə gələn Holms həmin üzgün adamı və tərcüməçini əl-ayaqları möhkəmcə sarınmış halda otağın orta hissəsində yaş ağacların tüstü verdiyi manqal olan otaqda tapırlar. Pəncərələri taybatay açan xəfiyyəçi manqalı dərhal bayıra atır. Həftələrlə ac qalib üzülmüş yunanıstanlı Paulos Kradisi xilas etmək mümkün olmasa da, onun intiqamını bir neçə həftədən sonra Budapeştdə iki ingilisi bıçaqla öldürüb aradan çıxan həmin yunan qızı alır.

Dissertasiyanın bu fəslində araşdırılan digər əsərlər “*Fırılacaq adaxlı*” (1891), “*Çarlz Avqustos Milvertonun məhvi*” (1904) və “*Bohemiyada qalmaqal*”dır (1891).

Növbəti dördüncü fəsildə ədəbin detektiv janrda yazdığı iri həcmli dörd əsər də nəzərdən keçirilir. Həmin fəslin sərlövhəsi “*Şerlok Holms obrazı iri həcmli dörd əsərdə və bu bədii surət mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı*”dır. Buradakı bölmələrdən ən ilki “*Hindistana olan ədib məhəbbəti*” adlanır ki, tədqiqatda o, “Dörtlərin işarəsi” povestinin əsasında aparılır. Əsərin əvvəlində Holmsın yanına Meri Morstan gəlir və anasının erkən öldüyünü, atasının isə Hindistanda illər boyu hərbi xidmətdə olduğunu, bu səbəbdən Edinburqdakı yaxşı bir tərbiyə müəssisəsində böyüdüyünü bildirir. Nəhayət on il bundan əvvəl – 1878-ci ildə atası ona Londondan teleqram vurur və “Lanqham” mehmanxanasında onu gözlədiyini xəbər verir. Amma Kapitan Morstanla görüşmək ona müyəssər olmur. Atasının Andaman adalarındakı hərbi işdən bir müddət əvvəl istefaya çıxmış və Şimali Norvudda özünə məskən salmış dostu mayor Şolto da qıza atasının haraya yoxa çıxması barədə bir söz deyə bilmir. Bundan on il sonra, yəni 1888-ci ildə Holms bu işi araşdırmağa başlayır.

Çünki son beş ildə öz ad günündə bu qız çox qiymətli daş-qaş hədiyyəsi alırdı. İndi isə qızı naməlum adam görüşə çağırır. Holms və Uotson da qızla birlikdə Litseum teatrının qarşısına çatıb mərhum mayorun oğlu Tadeuş Şoltonun karetasına minərək onun yanına gəlir, oradan isə onun qardaşı Bartolomeo Şoltonun yaşadığı Norvud qraflığına üz tuturlar. Tadeuş qıza bildirir ki, Conatan Smoldan, Məhəmməd Sinqhdən, Abdulla Xandan və Dost Əkbərdən ibarət dörtlük ingilis zabitləri Solto və Mors-tana həbsxanada olarkən əvvəllər gizlətdikləri dəfinənin yerini deyirlər və

¹Дойл, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, с. 438

bu ikisinin səmimiyyətinə inanırlar. Amma Şolto dəfinəni tapıb İngiltərəyə gətirir və xeyli sonra vətənə qayıdan kapitan Morstana heç nə vermədiyindən onun ürəyi dayanır. Odur ki, Hindistanlı xidmətçi Lal Çovdar gecə qəbir qazıb kapitanı həyətdə basdırır.¹

Mayor övladlarına dəfinənin yerini demək istəyəndə bir ayağı taxtadan olan Conatan Smolu pəncərədən içəri baxan görür. Qardaşlar onu təqib etsələr də, bu bir nəticə vermir. Onlar qayıdıb evə girəndə atalarını öldürülmüş, evi isə dağıdılmış görürlər.² Bu yaxınlarda dəfinəni tapan böyük oğul Meri Morstanı da gətirməyi qardaşından xahiş edir. Lakin Norvuda gələnlər Tadeuşu öldürülmüş görürlər. Conatan Smol dəfinəni də oğurlayıb aradan çıxır. Xəfiyyəçi onu qayıqla haqlayanda bir ayağı taxtadan olan bu adam içi dolu sandığı Temza çayına boşaldır. Əsər 1890-cı ilin oktyabrında oxuculara çatdırılıb.

Dördüncü fəslin ikinci qismi retro şəkildə yazıldığından həmin hissənin adı "*Konan Doyle oxucularını aldadır*" kimi verilmişdir. "Baskervillərin iti"¹ Holmsın müəllif tərəfindən "öldürüldüyü" vaxtdan sonra qələmə alınsa da, oradakı hadisələr daha əvvəlki dövrdə baş vermişdir. Beləliklə, ədib oxucuları aldadır və onlara retro bir əsər təqdim edir. Holmsı bu təhqiqata doktor Mortimer qoşur. O, müəmmalı şəkildə həlak olmuş tənha Çarlz Baskervilin həkimi olduğundan indi onun Amerikadan gələn kiçik qardaşı Henrini qarşılayıb həmin malikanəyə aparmazdan əvvəl bu nəslə izləyən mövhum bir it barədə Beyker-stridə söz açır və hələ 1742-ci ildən Devonşir qraflığında onun Baskervilləri təqib etdiyini deyir. Xürafata inanmayan Holms isə öz tədqiqatlarının yalnız bu dünyaya aid olduğunu deyir və materialist düşüncə tərzinə üstünlük verdiyini üzə çıxarır.³

Əslində isə qonşuluqdakı Meripet-hausda yaşayan bioloq Steplton da mərhum Çarlzın digər qardaşının oğlu olduğundan milyon yarım funtluq qiyməti olan bu malikanəni ələ keçirmək üçün çox iri bir it alıb gətirmiş və onu bataqlığın ortasında saxlayırdı. Gecə üzünə fosfor çəkilmiş bu vəhşi itin hücumuna məruz qalan Çarlz Baskervil qaçıb qurtulmaq istəyəndə də,

¹Дойл, Артур Конан. Знак четырех. М.: Художественная литература. Алое кольцо, 1981, 301 с.

²Дойл, Артур Конан. Собака Баскервилей. М.: Художественная литература. 1987, 196 с.

³Qabil Əhmədov. Daha bir neçə şerlokiana nümunəsi haqqında ("Tənha velosipedçi qızın əhvalatı", "Baskervillərin iti") (Birinci məqalə) // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2004, № 3, s. 96-109

onun elə oradaca ürəyi partlamışdı. Onu xiyabanın qurtaracağına gətirən isə Laura Layons adlı bir dul qadının məktubu olmuşdur. Bu qadının məktubunun kiçik bir hissəsi buxarıdakı alovdan salamat qaldığından və xidmətçi Berrimor onun imzasını gördüyündən bu barədə öz təzə ağası Henriyə və onunla birlikdə bu malikanədə qalan Doktor Uotsona bu sirri açır. Henri isə Stepltonun arvadına aşiq olur. Çünki Qarsıya adlı bu qadını Steplton ətrafındaklara öz bacısı kimi təqdim etmiş, Laura Layonsa isə onu alacağını demişdi.

Əsərin finalında gəlib yaxınlıqdakı mağarada gizlənən Holms bu dul qadına Stepltonun arvadı barədə həqiqəti açıb deyəndə o sarsılır. Stepltonun evindəki qonaqlıqdan çıxan Henrinin dalınca qorxunc iti buraxan bu bioloq xəfiyyəçinin onu güllələdiyini eşidəndə qaçıb bataqlıqda gizlənmək istəyir və qaranlıqda işarələdiyi cıgırı itirib tələf olur. Bərk döyülmüş gözəl Qarsıyanı isə xəfiyyəçi və dostu binanın taxtapuşunda döşək-ağırlarla bərk sarınmış və yarımcan vəziyyətdə tapırlar.

“Mütəşəkkil cinayətin mətbəxi” adlanan üçüncü qisimdə ədibin *“Dəhşətlər vadisi”* romanı¹ ədibin detektiv yaradıcılığını təşkil etmiş altmış əsər arasında öz həcmnin iriliyi ilə seçilən dörd böyük bədii yazıdan ən mühümüdür. Cinayətkar mafiyalar barədə “Beş potağal tumu” və “Holmsın son işi” kimi şerlokiana nümunələrində həmçinin söz açılsa da, müəllif İngiltərədə və Amerikada mütəşəkkil cinayətkarlığın incəlikləri xüsusda həmin məhdud mətnlərin çərçivəsində öləri şəkildə bəhs etməli olmuşdu. Burada xülasəsi verilən “Dəhşətlər vadisi”nin birinci hissəsində dahi xəfiyyəçi Holms ağır və tapmacalı qətl işləmiş adamı üzə çıxarır və öldürülənin heç də Berlston malikanəsinin sahibi Con Duqlas deyil, onun Amerikadan gəlmiş köhnə düşməni Ted Bolduin olduğunu ikicə gün çəkən təhqiqat nəticəsində təyin edir. Yerli polis zabiti Vait Meyson və ona Londondan xüsusi olaraq köməyə göndərilmiş inspektor Makdonald bu cinayəti açmaqda tamamilə aciz qalırlar.

Buradakı müəmma ev sahibinin və onu öldürməyə gəlmiş qatilin bir boyda olmaları, qundağı və lələsi kəsilmiş tufəngin qırmalarının öləninin sifətini tanınmaz hala salması və hər ikisinin qolunda dairə içərisində üçbucaq tatusu olması ilə əlaqədardır. Holms hər şeyi aydınlaşdırdıqdan sonra malikanədə gizləndiyi yerdən çıxan Con Duqlasın Britaniya qanunlarına görə ən ağır cəzaya məruz qalacağına heç kəsin şübhəsi olmasa da, məhkəmə ona bəraət verir. Mariartinin ingilis mafiyası bu bacarıqlı adamı Cənubi Amerikadakı son dərəcə mütəşəkkil mafiyalardan birini ləğv

¹ Дойл Артур Конан. Долина ужаса. Харьков: Интербук, 1990, 161 с.

etmiş bu qəhrəmana nəinki bəraət hökmü çıxarılır, hətta onun Britaniyanı xəlvətə tərk edib Cənubi Afrikaya köçməsinə imkan yaradır ki, İngiltərədəki digər təqibçilərdən yaxasını qurtara bilsin. Duqlasın iştirakı ilə okeanın o tayında olan vadiyə baş verən hadisələrin də vaxtı həmçinin dəqiqdir. 1875-ci Afrikaya gedən gəminin göyertəsindən Mariartinin göndərdiyi düşmənlərin Duqlası dənizə atıb tələf etməsindən Holms xeyli gec xəbər tutur. Hər iki hissədəki obrazların zahiri görünüşlərinin, onların xarakter və məramlarının işləndiyi boyalar çox əlvan və təfərrüatlı, təbiət mənzərələrinin təsvirləri kidayət qədər bitgin və yüksək sənətkarlıq nümunələridir. Roman A.Konan Doyleun 10 cildlik əsərləri toplusunun dördüncü kitabına daxil edilmişdir. “Stremd” jurnalı onu 1914-15-ci illərdə, Nyu-Yorkun “Doran” nəşriyyatı isə 1915-ci ilin fevralında ayrıca kitab halında çap etmişdir.

Dördüncü fəslin növbəti bölməsi isə “*Qatilə oxucu rəğbəti və mormonlar*” sərlövhəsi altındadır. Burada analizə məruz qoyulan “*Qanlı tonlarda işlənmiş etüd*”¹ adlı iri həcmli digər detektiv əsər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, serlokiananın ən ilk nümunəsidir. Yazıçının gənclik təxəyyülü aramsız olaraq janrdan janra uçduğundan o öz ədəbi mənsəbinin bu ilk dövründə həm tarixi xronika, həm fantastika, həm dəhşətlər və həm də sonralar özünün həqiqi yolunu tapacağı və dahiyənə surətdə yetişəcəyi detektiv istiqamətlərdə özünü sınaqdan sonra tənqidçilər bu ədibi həyatdan olduqca erkən köçmüş, lakin bütün bu janrlarda ilkin addımlar atmış Amerika yazıçısı Edqar Alan Po ilə müqayisə edirlər. Bu əsərdə iki qətl hadisəsi olsa da, oxucu bunlara nəinki təəssüflənir, əksinə, ürək xəstəliyindən əziyyət çəkən qatilin öz intiqamını namərd düşmənlərindən ala bilməsinə görə yüngüllük hiss edirlər.

Çünki baş qəhrəman Cefferson Houp bu mərzə başına gələn fəlakətlər nəticəsində düşmüşdür. Konan Doyle nəql etdiyi əhvalatın kulminasiya məqamında oxucunun qarşısında Amerikanın Solt-Leyk-siti və Klivlend şəhərlərində məskun olan Mormon tayfasının XIX əsrin ortalarında çox arvadlılıq şəraitində yaşamaları və özbaşınalıqla törətdikləri pis əməllərin təsvirinə keçir. Burada Ceffersonun arvadı Lüsünün və qaynatası Con Feryerin öldürülməsi səhnələrindən sonra oxucunu ədib yenidən Londona gətirir.² Drebber gecə məskun olmayan bir binada, Stangersonu isə səhər çağı “Holiday” mehmanxanasında Houp qətlə

¹Дойл, Артур Конан. Собрание сочинений в 10-и томах. Том 4. Ростов на Дону: Издательство Ростовского университета, 1991, 591 с.

²Дойл Артур Конан. Этюд в багровых тонах. М.: НПО “Квант”, 1991, 125 с.

yetirdikdə Holms öz səriştəsi sayəsində izə düşür və Cefferson Houpu aldadaaraq özünün qaldığı evə gətirmək istəyirsə də, bu baş tutmur. Holms hər halda onu tapır və bu adamın başına gələnlərdən halı olur. Burada yeganə mənfi cəhət Holmsın boş qaldığı günlərdə sistematik narkotika qəbul etməsinin təsviri ilə bağlıdır. Əsər ilk dəfə 1887-ci ildə “Biton Kristmas Ənnyual” toplusunda digər müəlliflərin yazıları ilə birgə çap olunub.

Bu fəslin “*İtalyan mafiyası ABŞ-da və Londonda*” adlı bölməsində araşdırılan “*Qırmızı dairə*” adlı əsərdə də söhbət Nyu-Yorkdakı italyan mafiyasının qorxulu əməllərindən gedir. Skotlend-Yardın zabiti Qreqsonla birgə ABŞ-ın Pinkerton təhqiqat agentliyindən olan Liverton həmin mafiyanın başçısı yekəpər Corcanonu yaxalamaq istəsələr də, aciz vəziyyətdə qalırlar. Çünki ərəfədə Holmsın yanına gəlmiş dörd mərtəbəli bir bina sahibəsi missis Uorren müştərilərindən birinin gecələr sübhə kimi o baş-bu başa getməsinə və kirayələdiyi otaqdan bu iki həftə ərzində heç vaxt çıxmadığını, hətta ona çatası yeməyi belə dəhlizdəki kətilin üstündən götürdüyünü və üzünü heç kəsə göstərmədiyini, duz və ya kibrit lazım olanda belə bu sözləri çap hərfləri ilə kağız parçama yazıb qoyduğunu, hətta xəttini belə gizli saxladığını nəql edir. Xarici aləmlə əlaqəni bu müəmmalı şəxs “Deyli qazet” məcmuəsinin nömrələrinin ona müntəzəm gətirilməsi ilə həyata keçirirdi. Həmin mətbuat nümunəsinin son saylarına evdə nəzər salanda xəfiyyəçi oradakı elanlardan birində “A” hərfinin “1” rəqəmi ilə, “B” hərfinin isə “2” rəqəmi ilə işarələndiyinin və qalan hərflərin də bu qayda ilə verildiyinin göstərilməsini görür. Qəzetin növbəti sayında isə lazımı adamın Uorrenin binasının dördüncü mərtəbəsində solda olduğu qeyd edilir.

Holmsla Uotson bu iki təhqiqatçı ilə birgə qaranlıqda yuxarı qalxanda həmin mənzilin qapısının açıq olduğunu, içəridə isə qan gölməçəsinə nəhəng bir adamın üzüqoylu yıxılmasının şahidi olurlar. Holms pəncərəyə yanaşıb küçəyə əlindəki fənərlə siqnallar göndərən kimi hündür boylu gözəl bir qadın gəlib çıxır və meyitin Corcano olduğunu deyir. O, siqnalların əri tərəfindən göndərilmədiyinə bərk təəccüblənir və öz əhvalatını danışmağa başlayır.¹ Hüquq işçisi olan atasının əvvəllər köməkçisi olmuş Cennaro Lukiyə qoşulub Amerikaya gəldiyini, orada Tito Kastelotti adlı həmyerlisinin onun ərinə iş verdiyini, mafiya başçısı Corcanodan isə bu iş adamını öldürmək və onun evini yandırmaq əmri

¹Дойл, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, с. 916

aldığını deyir. Cennaro öz himayədarını xəbərdar edərək Londona qaçır. Sonra isə Corcanonu boynundan bıçaqlayıb onu öldürür. Cavanlığında “Qırmızı dairə” mafiyasına girməsinə görə bu qadının əri daim peşmançılıq çəkirdi. Əsər ilk dəfə 1911-ci ilin martında işıq üzü görüb.

Bu dördüncü fəslə “*Beş portağal tumu*” (1891), “*Holmsın son işi*” (1903), “*Sarı sifət*” (1893) kimi əsərlər də daxildir.

Beşinci fəsildəki “*İnternatda hadisə*” adlı hekayədə həmin ibtidai təhsil müəssisəsinin sahibkarı və direktoru Tornikroft Hekstebel xəfiyyəçinin yanına gəlir və İngiltərə nazirlərindən biri olmuş hersoq Qoldernesin on yaşlı oğlu Artur Seltayrın yoxa çıxmasından son dərəcə narahat olduğundan yıxılıb huşunu itirir. Sonra o bildirir ki, uşağın anası atasından ayrılıb Cənubi Fransaya köçdüyündən bu oğlan daim mənəvi əzab çəkirdi. Onun internatdan qaçdığı vaxt oradakı alman dili müəllimi Heydeger də yoxa çıxır. Ərəfədə isə oğlanın öz atasından məktub almış olması direktor Hekstebelə bəlliymiş. Məktəbin ətrafında Heydegerin velosipedinin təkər izləri tapılmışdır. Ehtimal ki, o öz şagirdi olan uşağı xilas etmək istəyirmiş.

Hadisə yerinə gələndə Holms və dostu Uotson qoca hersoqu və onun katibi Ceyms Villeri məktəbdə görürlər. Hersoq direktoru özbaşınalıqla xəfiyyəçini işə qoşmasına görə tənələyir. Tezliklə Holms məktəbin yaxınlığındakı bataqlıqda bitən kollar arasında vəhşicəsinə öldürülmüş alman dili müəlliminin meyitini aşkar edir. İnternatı tələsik tərk edən bu adamın ayaqqabılarını corabsız geydiyi məlum olur. Ertəsi səhəri xəfiyyəçi bataqlıqda gah at kimi yorğa getmiş, gah da dəvə yorğası addımları ilə qaçmış inəyin dırnaq izləri görür və ətrafda heç bir inək olmamasına xeyli dərəcədə təəccüblənir. İzlər onu “Döyüşkən xoruz” traktırına gətirib çıxarır. Orada təhqiqat apararkən Holms traktir həyətindəki tövlələr arasında yarı-uçuq olanında saxlanılan iki atdan hər birinin ayağını qaldırır və onların nallarının altında inək dırnağı formalı çıxıntılar görür.¹

Traktir sahibindən şübhələnən Holms yaxınlıqdakı tərənin arxasında busquda durub axşam vaxtı hersoqun malikanəsindən həmin traktirə bir velosipedçinin hərəkət etdiyini görür və bu adamın hersoqun katibi Ceyms Viller olduğunu üzə çıxarır. Həmin velosiped isə Heydegerə məxsus idi. Holms traktirin divarı dibində çömbəlmiş dostunun belinə çıxır və uşağı orada görür. Holms ertəsi səhəri hersoqun yanına gəlir və uşağı tapacaq

¹Дойл, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, с. 532

adama onun vəd etdiyi beş min funtu alır. Məlum olur ki, hersoqun əvvəlki arvadından olan digər oğlunun təcavüzündən o, uşağı traktirdə gizlədibmiş.

Əsər ilk dəfə 1892-ci ildə dərc olunmuşdur. Bu fəsildə olan digər hekayələr *“Təqaiiddə olan zəncinin əhvalatı”* (1927), *“Altı Napoleon”* (1893), *“Visteriya-Lodc malikanəsi”* və onun ikinci hissəsi olan *“San Pedro pələngi”* (1908), *“Seytan ayağı”* (1910), *“Karton qutu”* (1893), *“Üç sütunlu malikanə”* (1926), *“Qızıl pensne əhvalatı”* (1904), *“Ebbi Qreyncdə qətl”* (1904), *“Boskomb dərəsinin sirri”* (1891), *“Rəqs edən adamciyəzlər”* (1922), *“Bank xidmətçisinin əhvalatı”* (1893), *“Qara Piter”* (1893), *“Reyget mülkədarları”* (1893) kimi povestlərdir.

Sonuncu beşinci fəsil *“18 şerlokiana nümunəsində ölüm hadisələri və müəllifin digər detektiv əsərləri”* şəklində sərlövhləndirilmişdir. Burada *“Onun vida təzimi”* adlı sonuncu detektiv əsərində müəllifin bu dahiyənə obrazı artıq Patrik Kaern kimi adi dənizçi olan qatil və ya Moriarti tək bacarıqlı kriminal dəstə başçısı ilə deyil, xaricdən istiqamətləndirilən mütəşəkkil casus şəbəkəsi əleyhinə təkbaşına mübarizə aparır. Həmin işə o öz ömrünün iki ilini həsr edir və hekayənin final məqamında alman kəşfiyyatının rezidentini məharətlə ifşa və həbs edir. Bu halda, ona sürücü kimi xidmət edən Doktor Uotson da indi Amerikan ləhcəsi ilə danışan topa saqqal saxlamış köhnə dostunu əvvəlcə heç vəchlə tanıya bilmir. Almaniya vətəndaşı fon Borkun evinə dahi xəfiyyəçi 1914-cü ilin 2 avqustunda – Birinci dünya müharibəsindən bir gün əvvəl gəlir və Almaniya kayzerinin ən etibarlı agentlərinin biri olan bu şəxsə guya hərbi-sənaye komplekslərinə aid məxfi məlumatları, Britaniya hökumətinin öz müttəfiqləri ilə gizli yazışmaları və digər strateji məsələlər barədə gizli xəbərləri guya Holms ona çatdırmaq istəyir. Digər belə məlumatları fon Bork öz ölkəsinin İngiltərədəki səfirliyinin birinci katibi fon Herlinqin əli ilə Almaniyaya ötürür. Holms burada Amerikada iki il casusluq məktəbi keçmiş Oqlemont adı ilə əlindəki qovluq almaniyalı rezidentə verməzdən əvvəl ondan beş yüz funtluq bank çeki alır. Qovluqdan isə məxfi sənədlər əvəzinə arıçılığa aid kitab çıxanda Holms cəld fon Borkun üzərinə atılıb xloroformlu əskini onun üzünə tutur. Huşunu itirən kəşfiyyatçını onlar polis idarəsinə aparırlar.¹

Sonuncu fəsildəki bu əsərdən daha əvvəlki hekayələr bunlardır: *“Bənizi ağarmış əsgər”* (1926), *“Uç tələbə”* (1904), *“Şoskomb qraflığında xaraba yer”* (1927), *“Kürənlər ittifaqı”* (1891), *“Mavi korbunkul”* (1892),

¹Дойл, Артур Конан. Полное собрание произведений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М.: Альфа книга, 2013, с. 986

“Dodağı çapıqlı adam” (1891), “Şerlok Holms ölüm ayağında” (1913), “Daim rübənddə olan kirayənişin” (1927), “Mühəndisin üzülmüş barmağı” (1892), “Üç Qarrideb” (1924), “Susseks vampiri” (1924), “Adlı-sanlı müştəri” (1925), “Norvudlu bənnanın sərgüzəşti” (1903), “Qozbelin əhvalatı” (1893), “Mazarın daşı” (1921) və “Şirdəki boyun tükləri”dir (1926).

Dissertasiyanın son səhifələrini əhatə edən “Nəticə” adlı bu yekun bölmədə on qisim vardır. Onlardan *birincisi* bu tədqiqatdakı dörd qeyri-şerlokiana nümunəsindən bəhs edir. *İkincisində* ədibin detektiv əsərlərinin materialist mövqedən qələmə alınmasından danışılır, *üçüncüsündə* heyvanlara münasibət araşdırılır, *dördüncüsündə* asketik həyat tərzini keçirən Holmsın qadınlara münasibətinə nəzər salınır, *beşincisində* bu xəfiyyəçinin narkotika qəbul etməsinə aid mövzudan bəhs edilir, *altıncı qisimdə* Holmsın aldığı təhsil araşdırılır, *yeddinci bölmədə* hər bir detektiv əsərin əvvəlindəki proloqda deduksiya metodu nümunələrinə istinad edilir, *səkkizinci bölmədə* xəfiyyəçiyə aid vətənpərvərlik motivləri üzə çıxarılır, *doqquzuncuda* detektiv əsərlərdə bəzən tarixin əlamətdar məqamlarına ekskurslar verilməsindən, *sonuncu bölmədə* isə bu dahi ədibin bizim ölkədə çıxmış əsərlərinin tərcümələrindən söz açılır. Dissertasiyanın özü 337 səhifədə, onun kitabıyyatı isə üç dildə ayrıca verilmiş 185 nümunədən ibarətdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və tezisləri müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışlar:

1. Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığı barədə (Ədibin yaradıcılığı barədə yığcam şərh) // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2004, № 3, s. 101-108
2. Şerlok Holms sərgüzəştləri barədə növbəti əsərlərdə predmetçiliyə baxış (“Beril tac”, “Bank xidmətçisinin əhvalatı”, “Şeytan ayağı”, “Tərcüməçinin sərgüzəşti”, “Qloriya Skott”) // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2005, № 4, s. 93-107
3. Konan Doyle detektivi barədə bir daha (“Mühəndisin üzülmüş barmağı”, “Üç Qarrideb”, “Visteriya Lode malikanəsi”, “Bənizi ağarmış əsgər”) // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2006, № 5, s. 167-175
4. Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığında predmetçilik (“Boskomb dərəsinin sirri”, “Bohemiya qalmaqal”, “Beş portağal dənəsi”, “Dodağı çapıqlı adam”, “Mavi korbunkul”, “Masqreyvlərin ailə ritualı”, “Holmsın son işi”, “Rəqs edən adamciyəzlər”, “Holms ölüm ayağında”,

- “Qara Piter”, “Tikanlı körpü əhvalatı”) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri jurnalı, Bakı, BSU, 2004, № 2, s. 135-147
5. Daha bir neçə şerlokiana nümunəsi haqqında (“Tənha velosipedçi qızın əhvalatı”, “Baskervillərin iti”) (Birinci məqalə) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2004, № 3, s. 96-109
 6. Daha bir neçə şerlokiana nümunəsi haqqında (“Təqaüddə olan zəncinin əhvalatı”, “Sarı sifət”, “İnternatda hadisə”, “Üzü rübəndli kirayənişin”) (İkinci məqalə) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2004, № 2, s. 146-158
 7. Növbəti şerlokiana nümunələri barədə qeydlər (“Ev xəstəsi”, “Qozbelin əhvalatı”, “Mazarin daşı”, “Onun vida təzimi”) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2006, № 1, s. 124-130
 8. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində yumor duyğusu (“Masqreyvlərin ailə ritualı”, “Dördlərin işarəsi”, “Ledi Frensis Karfaksın itməsi”, “Altı Napoleon”) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2014, № 4, s. 101-111
 9. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində mütəşəkkil cinayətin təsviri (“Boş evin sərgüzəşti”, “Dörd əl-ayaqla gəzən adamın sərgüzəştləri”, “Üç tələbə”, “Şirdəki boyun tükləri”, “Qanlı tonlarda işlənmiş etüd”) // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2014, № 4, s. 227-239
 10. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində yumor duyğusu (“Kürənlər ittifaqı”, “Ebbi Qreynədə qətl”, “İkinci ləkə”) // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, BDU, 2014, № 4, s. 167-170
 11. Artur Konan Doyle və detektiv janr (Həkimlikdən yazıçılığa doğru) (Ədib yaradıcılığına dair ümumi şərh) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2014, № 3, s. 24-30
 12. Artur Konan Doyle və detektiv janr (d. Ədib heç də detektiv janra qapanıb qalmaq niyyətində olmayıb) (Ədib yaradıcılığına dair ümumi şərhin ardı) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2014, № 4, s. 12-17
 13. Artur Konan Doyle və detektiv janr (a. Yazıçının bədii metodunda yenilikçilik və ənənə) (Ədib yaradıcılığına dair ümumi şərhin ardı) // Bakı, ADU, 2014, № 3, s. 270-282
 14. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində dövlət əhəmiyyətli təhqiqatlar (“Fırılacaq adaxlı”, “Qızıl pensne əhvalatı”, “Dəniz sazişi”) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2015, № 1, s. 75-82

15. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində yumor duyğusu (“Mavi korbunkul”, “Dodağı çapıqlı adam”, “Misvari fıstıqlar”) // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, BSU, 2014, № 3, s. 204-206
16. Artur Konan Doyleun detektiv əsərlərində İngiltərə və Amerika arasında münasibət (“Zadəgan subay”, “Şeytan ayağı”, “Bank işçisinin sərgüzəşti”) // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, Bakı, ADU, 2015, № 2, s. 259-267
17. Artur Konan Doyleun detektiv hekayələrində ölüm hadisələri (“Karton qutu”, “Üç sütunlu malikanə əhvalatı”) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2015, № 2, s. 91-95
18. Dünyanın ən ağıllı bədii obrazına bir nəzər (Artur Konan Doyleun Holms obrazı cəmiyyətin iki antipoduna qarşı) (“Norvudlu bənnanın sərgüzəşti”, “Çarlz Avqustos Milvertonun məhvi”)/ // “Respublika” qəzeti, 2015, 9 və 11 iyun
19. Deduksiya metodunun atasının irsinə bir nəzər (“Susseks vampiri”) // “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 2015, 24 iyul
20. Artur Konan Doyleun detektiv yaradıcılığına bir baxış (“Baskervillərin iti” povesti üzrə məruzə əsasında ədib yaradıcılığının təhlili) / Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyası. “Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan respublikasının davamlı inkişafı” mövzusunda doktorant və dissertantların elmi-praktiki konfransının materialları. 22 may 2015-ci il, s. 165-171
21. Artur Konan Doyleun detektiv hekayələrində ölüm hadisələri (“Yoxa çıxmış reqbi oyunçusu”, “Qırmızı dairə”) (İkinci məqalə) // Dil və ədəbiyyat, Bakı, ADU, 2015, № 3, s. 155-161
22. Glimces from Biography of Sir Arthur Conan Doyle // USA, Salmagundi – ISSN 0036-3529, Volume 6, No 1, 2015, p. 77-80
23. Анализ романа «Долина страха» А.Конан Дойла (начала анализа) // International Relation Society, Межкультурные коммуникации. Тбилиси, № 26, 2015, с.14-18
24. “Анализ романа «Долина страха» А.Конан Дойла (продолжение анализа) // International Relation Society. Межкультурные коммуникации. Тбилиси, 2016, № 27
25. Super-Abilities of Famous Literary Image of Sherlock Holmes Created by Arthur Conan Doyle // Jitomir State University named after Ivan Frank. Philological sciences, Edition, 2015, № 4 (82), p. 87-90

КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕТЕКТИВНОГО
ТВОРЧЕСТВА АРТУРА КОНАН ДОЙЛА

Резюме

Представленное исследование состоит из введения, пяти глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении раскрывается актуальность, степень изученности темы, цели и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, а также апробация исследования.

Первая глава, озаглавленная «*Артур Конан Дойл и детективный жанр*» сопровождается первым подразделением «*Художественный метод, новизна и традиции в творчестве писателя*». Второй подраздел озаглавлен «*Профилактика морально-нравственных норм и преступности в Англии*». Третий подраздел озаглавлен «*От врачебной деятельности к художественному творчеству*». Четвертый подраздел – «*Писатель не намеревается замыкать свое творчество в рамках детективного жанра*». В первой главе и подглавах анализируются творческий метод писателя в условиях ослабевших моральных норм английского общества начала XX века, а также попытки писателя проявить себя в других литературных жанрах.

Вторая глава диссертации – «*Обзор недетективных жанров в творчестве писателя*» также делится на три подраздела. Первый подраздел озаглавлен «*Попытки создания образа положительного героя*». Второй подраздел – «*Фантастическое описание подводного мира*». Третий подраздел – «*Уродства капиталистического мира*». В этой главе анализируются четыре рассказа и роман писателя.

Третья глава диссертации «*Помощь Холмса беззащитным и талантливым девушкам и обращение к нему государственных структур*» в свою очередь делится на подразделы. Первый подраздел «*Брак поневоле ради богатства*». Второй подраздел – «*Верующий совершает преступление*». Третий подраздел озаглавлен «*Исчезновение леди Френсис Карфакс*». Четвертый подраздел – «*Лондонские проделки пропавшей американской невесты*». Пятый подраздел озаглавлен «*Отец, ненавидящий родную дочь*». В шестом подразделе, озаглавленном «*Тайный брак скрытый от богатого родственника*» рассматриваются как драматические, так и прозаические произ-

ведения малого жанра – рассказы. В седьмом подразделе «Судьба военного предателя родины» подвергается анализу произведение А.Конан Дойла «Чертежи Брюса Паддингтона». Восьмой подраздел – «Семейный ритуал Масгрейвов». Девятый подраздел третьей главы озаглавлен «Глупая жена министра иностранных дел», здесь анализируется произведение А. Конан Дойла «Второе пятно». В десятом подразделе, озаглавленном «Невыполненное обещание английского правительства», рассматриваются мотивы рассказа «Морской договор». В одиннадцатом подразделе – «Приключении мужа королевы» тоже рассматривается странный случай правящей семьи. Двенадцатый подраздел – «Вмешательство брата Холмса» содержит анализ рассказа «Приключение переводчика».

Четвертая глава – «Образ Шерлока Холмса в четырех крупных детективных произведениях и борьба этого героя против организованной преступности». Первый подраздел – «Любовь писателя к Индии». Второй подраздел озаглавлен – «Конан Дойл обманывает читателя». Третий подраздел четвертой главы озаглавлен «Кухня организованной преступности», четвертый подраздел этой главы озаглавлен «Уважение читателя к преступнику и мормоны», пятый подраздел – «Итальянская мафия в США и Лондоне». В четвертой главе диссертации рассматривается борьба великого сыщика против преступных мафий, здесь анализируются четыре крупных произведения – романы «Долина ужасов», «Этюд в багровых тонах», «Знак четырех», «Собака Баскервилей», а также рассказы «Красный круг», «Пять апельсиновых зернышек», «Последнее дело Холмса», «Желтое лицо».

Пятая глава озаглавлена «События со смертельным исходом» и другие детективные произведения писателя на примере 18 рассказов А.Конан Дойла с трагическим финалом при участии Шерлока Холмса – «Мертвецы с отрезанными ушами», «Властитель из Латинской Америки», «Итальянский скульптор совершает убийство» и другие.

В заключении диссертации сделаны обобщения и выводы по всему исследованию, даны рекомендации и определены направления дальнейшего изучения проблемы, дан список использованной литературы. Тут рассматривается суть дедуктивного метода, применяемого героем автора. В этой части представляются также такие разделы как образование Холмса, чувство юмора автора в страшных событиях, описываемых им, страсть основного героя к наркотикам, а также исследовательские сведения о переводчиках ряда детективных произведений А.Конан Дойла на азербайджанский язык.

THE COMPLEX INVESTIGATION OF THE DETECTIVE
CREATION OF SIR ARTHUR CONAN DOYLE

Summary

The thesis consists of an Introduction, five chapters, Conclusion and the list of the used literature. The introduction tells about actuality of the theme, degree of its study, its aim and sources, scientific prepositions, scientific novelty, theoretical and practical importance, chronological frame and approbation of the research.

The first chapter is called “*Arthur Conan Doyle and Detective Genre*”. In this chapter novelty and traditional approach in the literary method of the writer, norms of behaviour and morality in the UK at times of appearance of detective pieces of the author and profilactics of the criminality are described. Also the way of the writer’s transformation from medical activity to the literary creation and his dealing with other literary fields are also looked through.

The second chapter is entitled as “*Other Pieces of Arthur Conan Doyle different from his detective works*” where four stories and novels are analyzed.

In *the third chapter* help of Sherlock Holmes to talented and helpless young ladies and requests from governmental circles to Holmes are collected and described in stories.

In *the fourth one* the analysis of four rather capitative detective pieces of the author and actions of this private investigator against organized criminal bands are given in such stories of A. Conan Doyle which are looked through in “*Red Circle*”, “*Five Orange Pips*”, “*The last Problem*” and “*Yellow Face*”.

The final *fifth chapter* contains another 18 stories where death cases are happening and also the rest of 60 detective pieces of the author.

Then comes *conclusion* of the dissertation where the gist of the deductive method is looked through. There are ten sections in this part where in the last one investigator reminds names of those translators who acquainted Azeri readers with several pieces of A. Conan Doyle in different times.

The list of the used literature completes this thesis.

Çapa imzalanıb: 19.01.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ГАБИЛЬ ИСМАИЛ оглы АХМЕДОВ

КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕТЕКТИВНОГО
ТВОРЧЕСТВА АРТУРА КОНАН ДОЙЛА

5718.01 – Мировая литература (английская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора наук по филологии

Баку – 2018

60